

Det er Tiid at Vi Vogner

Arbeideroppløpet på Kongsberg 1795

Gina Johansen

**Mastergradsavhandling i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie**

Våren 2013

Forord

Tusen takk til min veileder Hilde Sandvik som å har introdusert meg til arkivuniverset, og kommet med mange nyttige innspill underveis. Hun skal også ha ros for at hun arrangerte en veldig spennende tur til København med kollokviegruppen. Takk også til jentene i kollokvien for mye hyggelig samvær og gode tilbakemeldinger på oppgaven, og til Bjørn Ivar Berg som har hjulpet meg med å finne frem til relevant arkivmaterialet, og forklart meg betydningen av diverse bergverksuttrykk. Jeg har tilbrakt mye tid på arkivet og vil derfor også rette en takk til alle hjelpsomme arkivarer på Riksarkivet i Oslo og København, og på Statsarkivet i Oslo og Kongsberg. Hadde det ikke vært for dem – og for så vidt alle andre arkivarer opp igjennom tidene, ville jeg ikke fått mulighet til å foreta denne forunderlige reisen til 1700-tallets siste tiår. Apropos 1700-tallets siste tiår, så vil jeg også å takke Christian VII og hans kongelige rådgivere i København, hans embetsmenn i Christiania og Kongsberg, og alle hans undersåtter ved sølvverket, for å ha gitt meg en leseropplevelse jeg aldri kommer til å glemme. Særlig takk til alle bergstadens innbyggere for levende bilder og fargerike beretninger fra en tid som nå er svunnet hen. Det har vært veldig spennende å bli kjent med menneskene som levde i Kongsberg på slutten av 1700-tallet. Måtte mange flere gjøre det etter meg, og måtte mine omstendelige arkivreferanser komme til nytte.

Gina Johansen

Oslo, 13. mai 1013

Innholdsfortegnelse:

Forord	2
Innholdsfortegnelse	3
Kapittel 1. Innledning	5
1.1. Problemstilling og teori	5
1.2. Norsk historiografi og teori	7
1.3. Arbeideroppløpet i tidligere forskning	10
1.4. Sentrale begreper: Opprør, oppløp, tumult	12
1.5. Kilder og metode	13
1.6. Oppgavens struktur	15
Kapittel 2. Bakgrunnskapittel	16
2.1. Sølvverket etableres	16
2.2. Tidligere oppløp i bergstaden	18
2.3. Opplysningstid og klageaksjoner	19
2.4. Nye tider, gammel retorikk – motsetninger skjerpes	25
2.5. Revolusjoner, revolusjonsfrykt, aviser og nyheter	26
2.6. Krig, hungersnød og økende forskjeller	30
2.7. Kapittelkonklusjon	34
Kapittel 3. Klagen, oppløpet og militæret	36
3.1. Tumulten 25. juli og den påfølgende klagen	36
3.2. Oppløpet 5. september	39
3.3. Arbeidernes forklaringer	45
3.4. Myndighetenes første reaksjon	47
3.5. Kapittelkonklusjon	51
Kapittel 4. De første kommisjonsforhørene	52
4.1. Planlegging og organisering	52
4.2. Disiplin, solidaritet og hemmelighold	55
4.3. Alder, tradisjon og ledelse	58
4.4. Spontanitet og brendeviin	63
4.5. Kapittelkonklusjon	64
Kapittel 5. Myndighetene og bergallmuen	66

5.1. Overbergamtet svarer på arbeidernes klager	66
5.2. En ny kommisjon blir nedsatt	70
5.3. Kommisjonsherrenes konklusjon	73
5.4. En kongelig bekjentgjørelse	77
5.5. Kapittelkonklusjon	78
Kapittel 6. Rettsprosessen	80
6.1. En domskommisjon nedsettes	80
6.2. Rettssaken – beviser og argumenter	84
6.3. Aktor og forsvarer legger frem sine prosedyrer	87
6.4. Rosenkrantz og Sommerhielm avsier dom	90
6.5. Kapittelkonklusjon	95
Kapittel 7. Konklusjon	96
7.1. Årsaker og legitimering	96
7.2. Om planlegging, disiplin, alder og tradisjon	98
7.3. Myndighetenes virkemidler og håndtering	101
7.4. Veien videre for arbeiderne i Kongsberg	103
Kilder og litteratur	107
Utrykte kilder	107
Trykte kilder	108
Digitale kilder.....	108
Litteratur	109
Kart	112
Ordliste over bergverksuttrykk	114

Kapittel 1. Innledning

De siste årene er det skrevet mange masteroppgaver ved Universitetet i Oslo som har omhandlet folkelig politisk kultur og opptøyer i Norge i årene mellom 1750 og 1850. Oppgavene har handlet om hungersopptøyer, skatteprotester og bondemotstand, og bidragene er samlet i boken *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*. Innledningsvis oppmuntrer redaktørene av boken til videre forskning, deriblant på de mange arbeidskonfliktene ved Kongsberg Sølvverk.¹ På tross av nedgangstidene mot slutten av 1700-tallet, var sølvverket Norges største bedrift, ved inngangen til 1800-tallet bestod arbeidsstokken av over 2500 lønsmottakere. Ifølge historikerne Sverre Bagge og Knut Mykland skal også opptøyene ved bergverkene ha vært noen av de største og mest dramatiske i enevoldstidens Norge.² En nærmere undersøkelse av forholdet mellom arbeidere og myndigheter på Kongsberg, kan derfor være med på å komplementere bildet som tegner seg av en folkelig politisk kultur i Norge i denne perioden. Av de mange opptøyene ved Kongsberg Sølvverk har jeg valgt å skrive om oppløpet i 1795. En av grunnene til dette er at oppløpet utspant seg i et av de mest dramatiske årene i europeisk historie, en annen grunn er at det tidligere har vært relativt lite forsket på.

1.1. Problemstilling og teori

Tema for oppgaven er hvordan forholdet mellom bergallmue og myndigheter kom til uttrykk før, under og etter arbeideroppløpet på Kongsberg året 1795. En sentral problemstilling er: Hvorfor gjorde arbeiderne oppløp? Spørsmålet vil bli drøftet i lys av teorien som den britiske historikeren Edward Palmer Thompson lanserte i artikkelen *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*.³ Der kritiserte Thompson et historiesyn hvor høye matvarepriser og sult ble sett på som *en tilstrekkelig årsak* til å forklare hvorfor matopprør på 1700-tallet fant sted. Ifølge Thompson førte synet til at vanlige folk ikke ble sett på som historiske aktører før den franske revolusjonen. Thompson opponerte mot en slik forklaringsmodell og la i stedet vekt på kultur som en årsak til oppløp, idet han påpekte at man kan finne en form for

¹ Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). Nytt om opptøyer og opprør, *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 32.

² Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 272.

³ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Customs in common* (1991), s. 183–258.

legitimering av nesten alle folkelige aksjoner på 1700-tallet. Legitimeringen bestod i at folket henviste til tidligere ervervede rettigheter og sedvaner. Ifølge Thompson var et brudd på allmuens tidligere ervervede rettigheter og sedvaner, en like vanlig årsak til oppløp som en faktisk nødstilstand.

Selv om Thompson presenterte en del av poengene sine i generell form, søkte han å argumentere for teorien ved å vise til empiri fra matopptøyer i England på 1700-tallet. Ifølge Thompson skyldtes de mange matopptøyene på 1700-tallet at økonomisk liberalisme utfordret den gamle, paternalistiske markedsmodellen, der myndighetene regulerte markedet slik at selv de fattigste skulle ha nok til livets opphold. I samsvar med Thompsons egne politiske overbevisning – Thompson definerte seg som marxist – kalte han den gamle, paternalistiske markedsmodellen for *the moral economy*, og slik ble navnet stående som en motsetning til den liberale markedøkonomien. Thompsons artikkel regnes som en klassiker og fungerer som et godt utgangspunkt for å diskutere årsakene til arbeideroppløpet i Kongsberg. En hypotese som dukker opp i forlengelse av teorien til Thompson, er at oppløpet i Kongsberg kan forstås som en reaksjon på at myndighetene eller andre i bergstaden, brøt med noen av allmuens tidligere ervervede rettigheter eller sedvaner.

Artikkelen til Thompson var et spark i siden til britiske sosialhistorikere som tilla økonomiske forklaringsmodeller for mye vekt. En av disse var George Rudé, som i sine analyser av opptøyer i Frankrike og England på 1700-tallet og tidlig 1900-tallet, tildelte matprisene en sentral rolle.⁴ Synspunktene til Thompson og Rudé brøt også med hverandre på andre punkter. For eksempel la Rudé vekt på at folkelige aksjoner i det førindustrielle samfunnet hadde andre kjennetegn enn det som ble vanlig etter industrialiseringen – de var i stor grad preget av spontanitet og bar preg av mangel på organisering og ledelse.⁵ Thompson mente derimot folket som deltok i matopptøyene i England på 1700-tallet, var preget av målrettethet, selvkontroll og disiplin.⁶ Dette kan forstås som et ledd i hans prosjekt om å vise hvordan folket var historiske aktører – også før den franske revolusjonen. Med denne diskusjonen som bakteppe vil jeg

⁴ Rudé, George (1964). *The Crowd in History*, s. 20–24 og 35–38; Iggers, Georg (2005). *Historiografi in the Twentieth Century*, s. 87.

⁵ Rudé, George (1964). *The Crowd in History*, s. 242 og 251.

⁶ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Customs in common*, s. 188, 228 – 229.

bruke en del plass i oppgaven, til å drøfte i hvilken grad arbeidernes aksjon kan sies å ha vært godt planlagt, organisert og disiplinert.

Rudé og Thompson ser imidlertid ut til å ha delt oppfatningen om at den folkelige opposisjonen på 1700-tallet først og fremst rettet seg mot et forsvar av tidligere ervervede rettigheter. En forskjell mellom de to kan allikevel ses i at mens Rudé ikke definerte disse holdningene som politiske, mente Thompson at de heller ikke kunne kalles upolitiske siden de, med Thompsons ord, "supposed definite, and passionately held, notions of the common weal – notions which, indeed, found some support in the paternalist tradition of the authorities".⁷ Uten å gå inn i en diskusjon om allmuens oppfatninger kan kalles politiske eller ikke, så skal vi i oppgaven diskutere om det var slik at allmuen først og fremst kjempet for tidligere ervervede rettigheter.

På tross av ulike oppfatninger regnes Thompson og Rudé som fremstående representanter for et skifte i marxistisk historieskriving, der bønder, arbeidere og de "lavere" klassene i samfunnet, gikk fra å være en anonym og ansiktsløs masse til å bli viet utførlig oppmerksomhet. Selv om Marx hevdet at politiske hendelser alltid måtte bli forstått som uttrykk for kryssende klasseinteresser – samtidig som han tillot kultur historisk forklaringskraft, utførte han aldri noen omfattende studier på forestillingene til vanlige folk, som småhandlere, arbeidere og bønder.⁸ Den nye vendingen blant marxistiske historikere førte imidlertid til at vanlige folks kultur og selvforståelse, ble tillagt større forklaringskraft. Jeg ønsker å skrive om oppløpet i sin helhet og vil derfor vie plass til å diskutere hvilke virkemidler myndighetene brukte for å gjenvinne kontroll over allmuen og i hvilken grad myndighetene kom allmuens klager i møte. Siden dette er godt belyst i norsk historiografi og teori, vil jeg i større grad diskutere spørsmålet opp mot synspunkter til norske historikere.

1.2. Norsk historiografi og teori

I norsk historieforskning på dansketiden har forholdet mellom allmue og øvrighet vært et yndet tema siden 1800-tallet. I motsetning til den danskættede embetsmannseliten, begynte flere norske historikere etter unionsoppløsningen å se kritisk på dansketiden,

⁷ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Customs in common*, s. 188; Rude, George (1974). *Paris and London in the 18th Century*, s. 31–32.

⁸ Iggers, Georg (2005). *Historiografi in the Twentieth Century*, s. 86–88; Birkeland, Åsmund red. (1992). *Arbeid, kapital, fremmedgjøring: sentrale tekster av Karl Marx*, s. 45–46.

allikevel skrev de lite om denne perioden i norsk historie.⁹ Fra andre del av 1800-tallet virket en generasjon historikere som derimot hadde varme følelser for dansk kultur og historie, med T.H. Aschehous ord hadde Danmark hjulpet Norge til å komme ”i Besiddelse af et civiliseret Samfunds Gode”.¹⁰ Et unntak var venstrepolitikeren Ernst Sars som var mer opptatt av å vise hvordan det norske samfunnets demokratiske trekk – og nordmennenes frihet og selvstendighet, ble bevart under unionstiden.¹¹

I første halvdel av 1900-tallet dominerte marxistiske historikere som Halvdan Koht og Edvard Bull. I denne perioden utga Koht sitt kjente verk *Norsk bondereisning* der han tolket dansketiden som en periode hvor bøndernes kontinuerlige klassekamp mot kongemakt, adel, handelsborgerskap, embetsmenn og kirke var den sentrale drivkraften.¹² Halvdan Koht videreførte imidlertid også det nasjonale elementet som dominerte i Ernst Sars metaperspektiv, i motsetning til Edvard Bulls fremstillinger som bar preg av et mer rendyrket marxistisk perspektiv.

Et hovedspørsmål for historikerne som forsket på dansketiden fra 1960-tallet, har vært om foreningen med Danmark bidro til en positiv utvikling i Norge med tanke på økonomisk velferd og politisk selvstendighet. Ifølge Ottar Dahl har denne generasjonen tendert mot å fremstille konsekvensene av unionen som positive for Norge, ved blant annet å hevde at skattenivået var lavt og at landet med unionen fikk et velordnet, dyktig og human embetsverk.¹³

En representant for dette synet er Knut Mykland. I boken *Norge i dansketiden* hevder han blant annet at eneveldet under Bernstorff i siste halvdel av 1700-tallet, var kjennetegnet av ”statsledelsens nære kontakt med den offentlige mening, en relativt fri presse og borgernes ubetingede følelse av å leve i et fritt samfunn”.¹⁴ Mykland mener at folket under eneveldet hadde stor mulighet til å påvirke beslutninger, særlig gjennom supplikkinstitusjonen. Ifølge Øystein Rian tilhører også Sverre Steen denne fortolkningstradisjonen – en tradisjon Rian mener viderefører elementer etter både den danskvennlige 1884-generasjonen og Ernst Sars.¹⁵

⁹ Rian, Øystein (2003). *Maktens historie i dansketiden*, s. 5.

¹⁰ Rian, Øystein (2003). *Embetsmannstaten i dansketiden*, s. 9 (sitat av T.H. Aschehoug funnet her).

¹¹ Dahl, Ottar (1970). Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre, s. 98–102.

¹² Almås, Reider (1975). Forord, i Halvdan Koht (1925) *Norsk bondereisning*, VII–XVI.

¹³ Dahl, Ottar (1970). Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre, s. 298–300.

¹⁴ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 257.

¹⁵ Rian, Øystein (2003). *Embetsmannstaten i dansketiden*, s. 10.

Rian selv representerer imidlertid et brudd med denne harmoni-modellen idet han legger vekt på at Danmark-Norge var en av de mest sentralstyrte statene i Europa, og at staten i utstrakt grad hindret undersåttene i å organisere seg i uavhengige institusjoner og organisasjoner. Ifølge Rian førte dansk uvitenhet og ufølsomhet ovenfor norske forhold, til at disse ble overkjørt.¹⁶

Når det kommer til opprør og oppløp har historikere som har forsket på dansketiden diskutert hvorfor det ikke var flere opptøyer og opprør i Norge i denne perioden. Her har Øystein Rian forklart fraværet med eneveldets disiplinerende og passifiserende rolle, mens historikere som Knut Mykland og Ståle Dyrvik har lagt vekt på at myndighetene var flinke til å imøtekomme befolkningens behov.¹⁷ Det virker imidlertid som det er enighet om at det forekom flere protester på slutten av 1700-tallet, enn under eneveldets yngre dager. Halvdan Koht setter dette i forbindelse med oppsvinget av handelskapitalismen i perioden, Gustav Sætra mener at eneveldet oppfattet oppløpene som en trussel mot det dansk-norske eneveldet.¹⁸ Historikerne Ståle Dyrvik og Ole Feldebæk legger vekt på at myndighetenes framferd mot slutten av 1700-tallet ble mer forsiktig, ettersom utfordringene til regimet ble flere og flere.¹⁹

Nyere forskning på opprør og oppløp i Norge i denne perioden tar allikevel til ordet for at aksjonene stort sett var begrenset til misnøye med nye skattekrav fra myndighetene i København, eller at de var rettet mot kjøpmenn som i kriseår tok for mye betalt for kornet de solgte – den protesterende allmuen søkte med andre ord å få gjenopprettet tilstanden slik den hadde vært før.²⁰

Før oppløpet i 1795, hadde det allerede oppstått to store protestaksjoner ved Kongsberg Sølververk på 1700-tallet. Historiker Bjørn Ivar Berg har sammenlignet disse oppløpene i en artikkel og mener at mens oppløpet i 1730 var forårsaket av både interne maktkamper i sølververket og sosial nød, var arbeideraksjonen på 1770-tallet et

¹⁶ Rian, Øystein (2003). *Maktens historie i dansketiden*, s. 132–133.

¹⁷ Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). Nytt om opptøyer og opprør, *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 16; Dørum, Knut (2006). Hvordan bøndende seiret i striden med Bernt Anker, *Historisk tidsskrift*, Bd. 85, s. 292. Dørum som omtaler Myklands modell som en *harmonimodell*.

¹⁸ Halvdan Koht (1925). Norsk bondereisning, s. 287; Sætra, Gustav (1998). Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift*, Bd. 76, s. 301.

¹⁹ Dyrvik, Ståle. Ole Feldebæk (1996). Mellom brødre, *Aschehougs Norgeshistorie*, Bd. 7, s. 79.

²⁰ Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). Nytt om opptøyer og opprør, *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 17.

mer direkte uttrykk for en nødtilstand blant bergallmuen.²¹ Bjørn Ivar Berg har imidlertid ikke tatt for seg arbeideroppløpet i Kongsberg i 1795, men det er det flere andre som har gjort.

1.3. Arbeideroppløpet i tidligere forskning

Den første som skrev en fremstilling om oppløpet var Morten Thrane Brünnich som selv var overberghauptmann – sølvverkets øverste administrative embetsmann, på tidspunktet oppløpet skjedde.²² Brünnichs notater om oppløpet er på fire håndskrevne sider, i tillegg har han lagt ved en rekke dokumenter som står i forbindelse til oppløpet. Siden har oppløpet vært behandlet av flere historikere, men ingen av dem har skrevet en avhandling om oppløpet i seg selv.

Den første historikeren som omtaler oppløpet er Edvard Bull i artikkelen *Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede*. Her går Bull gjennom alle oppløpene i sølvverkets historie for å vise hvordan "den slags stridigheter er begrundet i selve arbeidsforholdets natur og ikke skyldes tilfældige, moderne forhold".²³ Bulls perspektiv er klassekamp, fremstillingen hans bygger på kildene etter Brünnich. Oppløpet i 1795 får imidlertid lite oppmerksomhet, det omtales bare med en setning idet Bull hevder at det var av samme art som oppløpet i 1690 og 1730. Avslutningsvis slår han fast at "det var ikke nogen fremtid i arbeiderreisningene paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede, ingen organisation, ikke noget planmæssig arbeide".²⁴

Noen år senere skrev sakfører Joh. K. Bergwitz boken *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, i likhet med Bull tar han for seg oppløpene ved sølvverket i kronologisk rekkefølge. Bergwitz fremstilling av oppløpet i 1795 bygger imidlertid på kildematerialet etter de tre kommisjonene som ble nedsatt i etterkant av oppløpet. Avslutningsvis tar Bergwitz her fatt i Bulls påstand om at det ikke forekom noen utvikling i arbeidernes evne til å organisere seg i løpet av 1700-tallet, og han slår fast at "heller ikke han [Bull], som ellers har så gode oversikter over

²¹ Berg, Bjørn Ivar (2007). *Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and the 1771–5 in comparison*, s. 254.

²² RA. PA-0171, Brünnichs samling, 1493–1826. Foliobind 73b. Samling heretter: "Brünnichs samling".

²³ Bull, Edvard (1915). *Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede*, *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, s. 125.

²⁴ Bull, Edvard (1915). *Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede*, *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, s. 130.

hvordan utviklingen arter sig fra tid til tid, har her et ord om at der er en merkbar forskjell fra 1690 til 1730 og til 1795, det, som her [i Bergwitz fremstilling] har været ment som en rød tråd i hele skildringen!!".²⁵

Siden tok Sverre Steen for seg oppløpet i oversiktsverket *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*.²⁶ Steen oppgir ikke kildene sine, men ut ifra innholdet ser det ut til at han bruker kildene etter både Brünnich og de tre kommisjonene som ble nedsatt i etterkant av oppløpet. Oppløpet setter han i forbindelse med prisstigningen på matvarer og muligheten for at bergallmuen var påvirket av opptøyene som hadde funnet sted i Christiania og Skien noen måneder i forveien. Samtidig viser han til at det lenge hadde ulmet en misnøye blant arbeiderne ved sølvverket.²⁷

Kristian Moen har også tatt for seg oppløpet i boken *Kongsberg Sølvverk*. Fremstillingen hans bygger på kildene etter de tre kommisjonene som ble nedsatt i bergstaden. Moen kommer ikke med noen særskilte vurderinger om oppløpet skiller seg ut fra de forrige oppløpene ved bergverket, men skriver at arbeiderne klaget over at betalingen for det pålagte akkordarbeidet var for knapp, og at noen av arbeidernes klagepunkter ble tatt til følge.²⁸ Ingen av de andre historikerne som har tidligere har skrevet om oppløpet, har viet noe oppmerksomhet til det sistnevnte punktet.

Oppløpet er også omtalt av Sverre Bagge og Knut Mykland i boken *Norge i dansketiden*. Deres versjon ser i all hovedsak ut til å bygge på Sverre Steens fremstilling i det overnevnte verket. Bagge og Mykland påpeker imidlertid at oppløpet "til en viss grad står i kontrast til opptøyer tidligere".²⁹ Dette begrunner de med at arbeiderne denne gangen ikke bare klaget over at leverandørene tok for høye priser, men at arbeiderne også krevde bedre betaling for arbeidet sitt.

Alt i alt ser det ut som om det først og fremst er fremstillingene til Bergwitz, Steen og Moen som bygger på kildematerialet etter de tre kommisjonene som ble nedsatt på Kongsberg i etterkant av oppløpet. Samtidig inngår disse fremstillingene i oversiktsverk over Norges- og sølvverkets historie, noe som kan ha ført til at materialet ikke er blitt så grundig gjennomgått.

²⁵ Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 150–158.

²⁶ Steen, Sverre (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Bd. VII, s. 167.

²⁷ Steen, Sverre (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Bd. VII, s. 168.

²⁸ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 207.

²⁹ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 271.

1.4. Sentrale begreper: Opprør, oppløp, tumult

I Christian Vs Norske Lov (1687) ble opprør mot kongen sett på som en majestetsfornærmelse, og majestetsfornærmelser skulle straffes strengt. Ifølge artikkel 6–4–1 skulle opprørernes høyre hånd "levendis afhuggis. Kroppen parteris og læggis paa Stægle og Hiul, og Hovedet med Haanden sættis paa en Stage".³⁰ En annen artikkel i samme kapittel slår imidlertid fast at også de som motsatte seg kongens befalinger, eller rådet andre til å gjøre det, kunne bli ansett som majestetsfornærmere og dømt til døden. Loven var altså streng. Hvis myndighetene brukte begrepet opprør på protester utført av allmuen, kunne konsekvensene bli store for de som var involvert. Samtidig kunne bruken av begrepet være et nyttig verktøy for øvrigheten dersom de ønsket å gjenvinne kontroll over en uregjerlig allmue.³¹

Ettersom opptøyer og protester gjorde seg mer gjeldende utover 1700-tallet, ble det viktigere å skape distinksjoner mellom de ulike formene for protest. Mot slutten av 1700-tallet prøvde professor i jus og redaktør av det filosofiske tidsskriftet *Astræa*, Johann Frederik Wilhelm Schlegel, å trekke opp skiller mellom de ulike formene for protest. Schlegel mente at skillet mellom oppstand og opprør lå i at de som gjorde oppstand hadde materiell rett og formell urett, mens de som gjorde opprør, hadde både materiell og formell urett. Bare sistnevnte kunne ansees som majestetsforbrytere. Like så tok Schlegel opp begrepet tumult, som han mente fant sted når flere borgere motsatte seg øvrighetens befalinger uten å ha noen plan om å styrte konstitusjonen og regjeringen. Denne mangelen på plan og overlegg gjorde tumulten mindre straffverdig enn de to andre kategoriene.³²

Hverken myndighetene i Kongsberg eller København brukte begrepet opprør når de skulle omtale bergallmuens aksjon i 1795, istedenfor kalte de hendelsen et oppløp. Begrepet tumult ble gjerne brukt om det som skjedde seks uker tidligere, da arbeiderne samlet seg utenfor amthuset i bergstaden for å fremme sine klager for Overbergamtet. Siden begrepet opprør ikke ble brukt, var ikke arrestantene fra Kongsberg skyldige i en majestetsfornærmelse som kvalifiserte til dødsstraff. Men

³⁰ Christian Vs Norske Lov artikkel 6-4-1 og 6-4-13, finnes her: http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_06_04.html

³¹ Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*, s. 111.

³² J. F. W. Schlegel (1798). Et svar på en skrivelse til Udgifveren om Opstands Retmæssighed, *Astræa*, s. 95–96. En utgave av tidsskriftet finnes i Rettshistorisk samling som oppbevares i Juridisk bibliotek.

samtidig hadde en ny forordning – utløst av strilekrigen i 1765, fastsatt at folk som sammenkalte allmuen ulovlig, enten med budstikke eller på en annen måte, skulle straffes med "Straf paa Livet eller med Fæstnings=Arbejde i Jern efter Sagens Beskaffenhed".³³ På den måten var ikke dødsstraff forbeholdt allmuesamlinger myndighetene omtalte som opprør. Distinksjonene var allikevel noe myndighetene brukte aktivt, for å skape skiller mellom de ulike opptøyene.

1.5. Kilder og metode

I denne oppgaven kommer jeg hovedsakelig til å bruke materialet etter de tre kommisjonene som ble nedsatt på Kongsberg i etterkant av oppløpet, som kilder til å svare på problemstillingen min. En samling av disse kildene befinner seg i arkivet etter Rentekammeret, i en pakke ved navn "Dokumenter om oppløpet på Kongsberg og de fire kommisjoner som da ble nedsatt".³⁴ I pakken finner vi blant annet flere kongelige resolusjoner, en mengde korrespondanse mellom Rentekammeret og Overbergamtet, korrespondanse Overbergamtet imellom, samt klager fra arbeiderne.

Pakken inneholder også fire protokoller etter de tre kommisjonene som ble nedsatt i etterkant av oppløpet. En av dem er en forhørsprotokoll fra den første kommisjonen som ble nedsatt, en annen er en undersøkelsesprotokoll fra kommisjonen som ble nedsatt for å granske om arbeidernes klager var berettiget. Den tredje kommisjonen, domskommisjonen, etterlot seg en forhørsprotokoll og en protokoll over rettssaken som utspant seg avslutningsvis.

Selv om kun to protokoller tar form av å være forhørsprotokoller, bærer alle de fire protokollene preg av å være skapt i en situasjon der myndighetene etterforsket et oppløp som hadde funnet sted – helt til siste slutt forbeholdt sentralmyndighetene i København seg retten til å arrestere flere personer. Det er derfor mange metodiske utfordringer knyttet til alle disse kildenes *troverdighet*.

³³ Forordning 5. juli 1765 om "Hvorded al utilladelig Forsamling og Sammenkaldelse af Almuen i Norge paa det alvorligste forbydes", finnes her: <http://www.nb.no/nbsok/nb/6dda831b1a55ceed5e8ba8147f4646a5.nbdigital;jsessionid=5C7908874CC46502B56C4F5648C12B46.nbdigital3?lang=en#789>

³⁴ RA. Rentekammeret inntil 1814, Realistisk ordnet avdeling. Bergverksvesen, Kongsberg Sølververk 1656–1806, L0018: Dokumenter om oppløpet på Kongsberg og de fire kommisjoner som da ble nedsatt. Her sies det at det ble nedsatt fire kommisjoner, men i realiteten var det tre, hvorav den ene var en kombinert undersøkelses- og domskommisjon. Pakkenavn heretter: "Dokumenter om oppløpet".

I protokollene, men særlig protokollen etter den første kommisjonen som ble nedsatt for å undersøke og arrestere hovedmennene bak oppløpet, går det klart frem at arbeiderne ikke forteller alt de vet om oppløpet. I noen tilfeller oppgir to eller flere arbeidere så motstridende opplysninger, at en av dem åpenbart må lyve. I andre tilfeller oppgir arbeiderne så vag informasjon, at en forstår at de holder opplysninger tilbake. Forhørsmaterialet er således ikke en god kilde til å bli kjent med arbeidernes egentlige motiver for oppløpet, ei heller en god kilde til å gi oss kunnskap om hvem som var hovedmennene bak oppløpet eller om hvordan planleggingen foregikk. Som vi skal se kom de mest utfyllende opplysningene om oppløpet fra sølvverkets betjenter, men heller ikke disse beretningene er uten en *tendens*.³⁵ Troverdigheten til de ulike forklaringene, skal vi drøfte mer utførlig senere i oppgaven.

En faktor som kan være med på å styrke beretningenes troverdighet, er at det er mange vitner og at forklaringene kommer fra personer med svært ulike stillinger ved sølvverket. Slik styrkes fremstillingen av at den kan stadfestes av flere personer, men også ved at disse personene hadde ulike motiver til å fortelle det de gjorde, de er kilder med *motsatt tendens*.³⁶ Tilsammen foretar kommisærene avhør av minst 130 personer, flere av dem blir forhørt opptil tre ganger, da også edsavleggelsen under rettsaken utartet seg som en slags forhørssituasjon. Ved å *sammenligne* de mange forklaringene om oppløpsdagen og om hvordan oppløpet kom til, skal vi prøve å finne ut mer om hva som skjedde på før, under og etter oppløpet.

For å lete etter svar på problemstillingen min kommer jeg til å både bruke kvalitativ og kvantitativ metode. Dette er vanlig i en historisk undersøkelse, da man, for å sitere Knut Kjeldstali ofte "teller og tolker nokså likt".³⁷ Når jeg skal lete etter hvordan arbeiderne legitimerte aksjonen, vil jeg for eksempel se om det er stor variasjon i hvordan allmuen legitimerte handlingene sine, om utsagnene er generelle eller individuelle og om noen utsagn går igjen. Siden jeg ser etter utsagn som går igjen, har metoden et kvantitativt aspekt. Oppgaven er allikevel et kvalitativt studie fordi jeg forholder meg til språklige utsagn som jeg *fortolker*. Fortolkning av utsagn blir foretatt en rekke omganger. I første omgang var det de forhørte som selv satte ord på det som

³⁵ Kjeldstali, Knut (1991). *Fortida er ikke hva den en gang var*, s. 180.

³⁶ Kjeldstali, Knut (1991). *Fortida er ikke hva den en gang var*, s. 178.

³⁷ Kjeldstali, Knut (1991). *Fortida er ikke hva den en gang var*, s. 183.

skjedde, i andre omgang var det embetsmenneskes skrivere, som, med deres språk, skrev ned de forhørtes beretninger. I tredje omgang har jeg prøvd å forstå det som kommer frem i forhørsprotokollene, i fjerde omgang må leseren selv fortolke mine utsagn. Vår forståelse er betinget av *språket*, ingen av oss har noen direkte tilgang til begivenhetene som utspant seg i bergstaden den gangen, eller til betydningen av hverandres språklige uttrykk.³⁸ Dette kommer tydeligere frem jo fjernere vi står fra hverandre i tid og rom. Ved å være bevisst på at vi befinner oss i en ulik språklig og kulturell kontekst enn kildene, samt sammenligne og kontrastere ord, begreper og ytringer i tekstene, skal vi allikevel prøve å nærme oss menneskene som levde i bergstaden.

1.6. Oppgavens struktur

Oppgaven vil følge livet i bergstaden fra dagen arbeiderne samlet seg utenfor Overbergamthuset i Kongsberg, der Overbergamtet holdt til – sølvverkets ledende embetsmenn. Historien avslutter idet dommen mot arrestantene etter oppløpet faller og straffene settes i kraft. I bakgrunnskapittelet vil jeg imidlertid gå bakover i tid for å diskutere hvilke bakenforliggende årsaker som kan ha vært med på å utløse dette siste oppløpet i sølvverkets historie. I kapittel tre vil jeg drøfte hvordan arbeiderne legitimerer ankepunktene i klagen og handlingene sine under oppløpet, jeg vil også se på virkemidler myndighetene brukte for å gjenvinne kontroll over bergallmuen i første omgang. I kapittel fire vil jeg bruke informasjonen som finnes i forhørsprotokollene til å diskutere i hvilken grad oppløpet kan sies å ha vært godt planlagt. Her vil jeg også se på hvordan alder, tradisjon og ledelse spilte en rolle i oppstanden. I kapittel fem vil jeg diskutere i hvilken grad myndighetene i bergstaden og København kom arbeidernes klager i møte, her vil arbeidet til kommisjonen som ble nedsatt i november fungere som et bakteppe. I kapittel seks vil jeg følge rettssaken mot arrestantene etter oppløpet. Siden arrestantene befant seg under en særegen bergverksjurisdiksjon, vil et sentralt spørsmål her være om domsavsigelsen på noen måte skilte seg ut fra tilsvarende domsavsigelser i perioder.

³⁸ Krogh, Thomas (1998). *Historie, forståelse og fortolkning*, s. 201–273.

Kapittel 2. Bakgrunnskapittel

For å forstå årsakene til arbeideroppløpet i Kongsberg er det viktig å løfte blikket og se på hvilken historisk kontekst oppløpet skjedde innenfor. I dette kapittelet vil jeg derfor diskutere noen av de forutsetningene jeg mener er viktigst for at oppløpet fant sted. I første del vil jeg drøfte hvordan strukturelle forhold ved verket skapte vedvarende problemer for arbeiderne, deretter vil jeg diskutere bakgrunnen til tidligere oppløp i bergstaden. Til sist vil jeg se på hvilke særegne trekk ved tiden som kan ha bidratt til å utløse dette siste oppløpet i bergverkets historie.

2.1. Sølvverket etableres

Kongsberg sølvverk ble anlagt i 1623 og regnes som Norges mest omfattende førindustrielle bedrift. I sine første leveår var verket underlagt både den danske kronen og private aktører, men fra midten av 1680-tallet ble eierskap og drift underlagt kronen for godt. Antallet ansatte ved sølvverket økte nokså jevnt og kulminerte året 1770 med 4209 arbeidere. I takt med arbeiderantallet, vokste størrelsen på byen og i 1769 bestod bergstaden av 8086 innbyggere, bare Bergen kunne skilte med flere mennesker. Kongsberg begynte å ligne et moderne industrisamfunn, en husholdning basert på naturalia ble erstattet av en husholdning basert på penger, og arbeidernes lønninger ble utbetalt i mynt. Men siden sølvverkets økonomi var sterkt varierende, ble lønnsutbetalingene raskt til hodebry for verket – i lange perioder stoppet myntproduksjonen opp og arbeiderne fikk ikke lønnen de hadde krav på.³⁹

Bergarbeidet foregikk dag og natt og bestod av to arbeidsskift. Mens det første skiftet begynte halv seks om morgenen og varte til klokken kvart på to på formiddagen, begynte det andre skiftet klokken fem om ettermiddag og varte til klokken to på natten. Som oftest måtte bergarbeideren gå rundt fem kilometer for å komme seg på jobb og siden dette tok omkring tre kvarter, ringte kirkeklokkene alt klokken fire om morgenen for å vekke opp bergstadens innbyggere til en ny arbeidsdag. Da hadde allerede vekteren vært ute en time tidligere og ringt med

³⁹ Fladmoe, Henrik (1974). Sølvverket og bergallmuen: En studie i gruvearbeidernes leveforhold i Kongsberg i tilknytning til kommisjonssaken 1772 – 1775, s. IV-V.

klokken sin.⁴⁰ Ofte måtte bergarbeiderne jobbe to skift i et strekk. Dette var fordi hauerne, de faglærte bergbryterne som sprengete, hakket og lastet stein i gruvene, fikk betalt etter akkord. For å fortjene sin faste månedslønn på 4 ½ riksdaler, måtte arbeiderne slå ut et visst antall tommer med berg. Ved ekstraarbeid kunne de tjene en viss sum over den ordinære lønnen, maksimalt 7 riksdaler måneden. Men da fjellet ofte forandret seg underveis, fra å være porøst til å bli hardt og umedgjørlig, kunne det faste tommemålet være vanskelig å nå. Antall tommer det var mulig å slå ut, steinens hardhet tatt betraktning, hadde stigeren, den enkelte gruves arbeidsformann, ansvar for å beregne. Målet skulle stigeren fortelle videre til gesvorneren, betjenten som hadde ansvar for å fastsette akkordoppgjøret.⁴¹ Systemet førte imidlertid til at lønnen alltid var gjenstand for vilkårlig beregning, og som vi skal se skapte dette mye frustrasjon for arbeiderne ved sølvverket.

Kongsberg var ikke velsignet med et spesielt rikt oppland og veiforbindelsen til andre landsdeler var dårlig. Den første tiden eksisterte det derfor et vedvarende problem med matforsyningen til byen. Etterhvert inngikk verket avtaler med en rekke leverandører – det vil si kjøpmenn, som skulle forsyne bergstaden med billige husholdningsvarer. Men siden sølvverket ofte betalte lønningene flere måneder på etterskudd, ble arbeiderne nødt til å kjøpe matvarer på kreditt. Slik endte de opp med å skylde leverandørene en hel del penger.⁴² Leverandørene innførte gjeldskravene i lønnebøkene til arbeiderne, og med hjelp av verkets regnskapsførere, skiktmestrene, kortet de ned på arbeidernes lønn måned etter måned. Et handelssystem preget av kreditt var imidlertid ikke særegent for bergstaden, men fantes i alle deler av landet.⁴³

For bergstadens del prøvde myndighetene å regulere kredittsystemet flere ganger, senest ved en forordning året 1781. Ifølge forordningen var det forbudt å gi arbeiderne kreditt for et større beløp enn det som ble igjen av to måneders lønn etter at andre eventuelle kortninger var trukket fra.⁴⁴ Dessuten var det forbudt å gi kreditt på nødvendige varer som vin, brennevin, kaffe, te, sukker, fløyel, silke, fint og grovt

⁴⁰ Berg, Bjørn Ivar (2005). *Glemte mennesker: Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742–1812*, s. 12–21.

⁴¹ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 146–147 og 211.

⁴² Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s.121 og 212.

⁴³ Dyrvik, Ståle. *Norsk historie 1625–1814: Vegar til sjølvstende*, s. 120–122.

⁴⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 211 og 233.

ullstoff, kostbare møbler ”og alt hvad som kan henføres til deslige Ting som den arbeidende Classe ej egentlig behøver, men for dem henføres til uforholdne og Overdaadigheds=Varer”.⁴⁵ Men som vi skal se senere, førte ikke myndighetenes forsøk på å kontrollere kreditthandelen frem.

2.2. Tidligere oppløp i bergstaden

Som en følge av matmangel, utestående lønninger og konflikter med leverandørene, oppstod det uroligheter på 1640-, 1660- og 1680-tallet.⁴⁶ Allikevel var det først året 1690 at et mer voldsomt oppløp gjorde seg gjeldende. Året i forveien hevdet arbeiderne at de ikke hadde fått utbetalt lønn på tretten måneder, og at leverandørene plaget dem med ”umaadelige takster og pris”.⁴⁷ En kommisjon ble nedsatt ikke lenge etter, og arbeiderne fikk lagt frem sine klager. Kommisjonen erklærte alle klagenes for bevist, men konklusjonen fikk ingen videre konsekvenser, og verkets øverste leder, en innkalt tysker ved navn Heinrich Schlanbusch, fikk fortsette å lede driften. I februar året etter brøt det igjen ut opptøyer – flere hundre mann stormet huset til sølvverkets nest øverste embetsmann, bergskriver J. H. Brygman og krevde å få lønnen utbetalt. Etter å ha blitt forfulgt fra hus til hus i et helt døgn, klarte til slutt bergskriver Brygman, med hjelp fra presten, å unnslippe massene gjennom pipen på bryggehuset. Men ettersom det ble slått ut lite sølv i de påfølgende månedene, fikk arbeiderne fremdeles ikke den lønnen de hadde krav på. Fra midten av mai måned organiserte arbeiderne en streik som varte i tre uker. Visestatholder Just Høeg som allerede hadde vært i Kongsberg i anledning oppløpet i februar, fikk beskjed av sentralmyndighetene i København om å arrestere de skyldige. En ny kommisjon ble nedsatt, flere ble dømt, men siden ble de alle fullt ut benådet av kongen.⁴⁸

Selv om det brøt ut uroligheter våren 1700, var det allikevel først året 1730 at misnøyen igjen hadde steget til eksplosive høyder. Året i forveien hadde to menn dratt

⁴⁵ Anordning 9. april 1781 ”for Arbeidernes Credit= og Giælds= Vesen ved Kongsberg Sølvverk, Edsvolds Guldværk og Valløe Saltverk”, finnes her:

<http://www.nb.no/nbsok/nb/7d0231eb601555d8053e5243f9750bd8.nbdigital?lang=no#42>

⁴⁶ Bull, Edvard (1915). ”Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. århundret”, *Det 20. Århundre*, s. 126; Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 71, 75, 120.

⁴⁷ Bull, Edvard (1915). ”Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. århundret”, *Det 20. Århundre*, s. 127.

⁴⁸ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 109–117.

ned til København med en skriftlig klage underskrevet av 124 arbeidere.⁴⁹ Innholdet i klagen var det samme som tidligere, men arbeiderne ble beskyldt for å lyve og fire menn ble dømt til å arbeide ett år i jern ved Christiania festning. Dette opprørte allmuen og da en militærutsending på ti mann kom for å hente arrestantene tredje pinsedag året 1730, samlet åtte hundre bergarbeidere seg på torget og forlangte at de fire arbeiderne skulle settes fri. Militære forsterkninger ble innkalt, men da de ankom fire dager senere, angrep bergfolkene dem med steiner, kniver og trestokker med spydspisser på. Soldatene fikk etter hvert kontroll, og ikke lenge etter ble det nedsatt en kommisjon som dømte tjuefire menn og to kvinner til døden. Men arbeiderne hadde lykken på sin side, for da Kristian VI ble innsatt som ny konge samme år, valgte han å benåde alle fullt ut.⁵⁰

Som vi kan se gjorde arbeiderne alt fra verkets første tiår motstand mot øvrigheten når de mente seg urettferdig behandlet. Denne motstanden kunne ta en voldsom form, allikevel er det påtagelig at ingen av verkets ledere ble drept under de mange urolighetene og oppløpene som fant sted. Disse hendelsene viser også hvor liten kontroll myndighetene hadde når opptøyer i bergstaden brøt ut, under oppløpet i 1690 fikk ikke stattholderen i Christiania, Just Høg, vite om oppløpet før urolighetenes tredje dag. I 1730 tok det fire dager før en tilstrekkelig militær styrke klarte å nå frem. For å gjenopprette ro og orden var sentralmyndighetenes fremste virkemiddel å nedsette en kommisjon som skulle undersøke, arrestere og dømme de skyldige. Kommisjonene hadde en tendens til å felle strenge dommer, men samtidig ser vi at de dømte både i 1690 og i 1730 ble benådet fullt ut av kongen. Den viktigste årsaken til at oppløpene oppstod – nemlig at arbeiderne ikke fikk utbetalt den lønnen de hadde krav på, ser imidlertid ikke ut til å ha vært noe sentralmyndighetene hadde kontroll på.

2.3. Opplysningstid og klagereiser

Siden oppløpet i 1795 er nært knyttet opp til arbeideraksjonene som fant sted i begynnelsen av 1770-årene, skal vi vie en del oppmerksomhet til denne perioden.

⁴⁹ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 76 og 194–196.

⁵⁰ Berg, Bjørn Ivar (2005). "Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and the 1771-5 in comparison", s. 247–250.

På 1760-tallet ble det ved flere anledning sendt inn klager fra arbeiderne over for sen utbetaling av lønn og over leverandørenes høye varepriser og urimelige kredittvesen. I juni 1771 reiste bergfolkene Ole Olsen Sem, Anders Sonken og Ole Gunbjørnsen ned til København med en klage fra arbeiderne. Klagen var forfattet av Hans Jørgen Solberg, som tidligere hadde jobbet som skriver ved bergstadens kornmagasin, og som senere ble skiktmester, regnskapsfører, ved sølvverket. I forkant av klageaksjonen hadde Solberg skrevet et brev til alle stigerne – arbeidsformenn i gruvene, og bedt dem lese opp klageutkastet for arbeiderne, i tillegg skulle stigerne be arbeiderne gi noen skilling hver til aksjonen. Deretter skulle stigerne eller to arbeidere fra hver gruve møtes i Solbergs hus for å skrive under på klagen for arbeiderne. Med en slik handling tok imidlertid Solberg en stor risiko, for ifølge Christian Vs Norske Lov (1687) skulle den som hisset opp folk og samlet underskrifter på falske og usanne klager, straffes til festningsarbeide i jern på livstid, eller noen år, alt etter sakens alvorlighet.⁵¹

Til tross for dette var klageskriftet som ble levert til myndighetene i København i juni, underskrevet av to hundre bergarbeidere og avsluttet med parolen ”Paa Egne og Samtlige Medarbejderes Vegne udi 1te 2de 3de og 4de Rever *Een for alle og alle for een med paaholden Pen* [min utheving]”.⁵² Blant underskriftene finner vi navn som Peder Monsen Gratis, Hans Iversen Wallers og Lorentz Isachsen – navn som kommer til å dukke opp igjen på et senere tidspunkt i oppgaven.

Tidligere fremstillinger har behandlet klageaksjonen til Solberg og arbeiderne som to ulike hendelser, men i realiteten var dette én aksjon.⁵³ At aksjonen er blitt forstått som to ulike aksjoner, kan ha bidratt til at den er blitt viet lite oppmerksomhet. Men denne aksjonen er egentlig interessant, da det ser ut som det nettopp er Solberg som først tar i bruk slagordet sitert ovenfor. Det ser også ut til at Solberg er den første som organiserer et møte og begynner å samle inn underskrifter fra arbeiderne på en systematisk måte. Så vidt jeg kan se er det forsket lite på bakgrunnen til Solberg, men i dokumentene etter klageaksjonen i 1771 kommer det frem at Solberg returnerte til

⁵¹ Supphellen, Steinar (1978). Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, Historisk tidsskrift. Christian Vs Norske Lov artikkel 1–24–4, finnes her: http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_01_24.html

⁵² RA, Rentekammeret, Renteskriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Ekspedisjon, Inkomne brev og journalsaker, L0035. Brev fra arbeiderne til kongen, 17. mai 1771.

⁵³ Se Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 200. Hvis en ser på dokumentene som finnes referert i fotnot 51, fremkommer det imidlertid at dette var samme aksjon.

Kongsberg året 1769, etter å ha studert flere år i København.⁵⁴ Klageaksjonen førte til at det ble reist sak mot en del leverandører den påfølgende høsten. Noen leverandører ble dømt, men det ser ikke ut til å ha vært nok for å tilfredsstille arbeiderne.

I begynnelsen av februar året etter sendte bergallmuen et brev til arbeideren Lars Petersen Storhoff som var underskrevet av to hundre arbeidere. I brevet sa alle arbeiderne seg villige til å betale fire skilling hver for at Storhoff, og en annen arbeider ved navn Lorentz Isachsen, skulle reise ned til kongen i København med et nytt klageskriv. Brevet ble avsluttet med det samme slagordet som forekom i brevet forfattet av Solberg. Det som imidlertid gjør inntrykk når en leser brevet, er at slagordet nå fremkommer over ti ganger i teksten siden gruve etter gruve erklærer at de står samlet bak klagen "Een for alle og alle for een Som een Mand".⁵⁵

En storstilt organisering av arbeiderne i bergstaden må ha foregått i den påfølgende tiden, for bare tre måneder senere leverte Storhoff og Isachsen et klageskrift til kongen i København som var underskrevet hele 1748 arbeidere.⁵⁶ Kanskje hadde arbeiderne lært av klageaksjonen til Solberg, siden flere nå hadde underskrevet klagen selv. Det viktigste ankepunktet i klagen var det samme som tidligere, denne gangen ventet arbeiderne på lønn som skulle ha blitt utbetalt sytten måneder tidligere. Nøden i bergstaden nådde på dette tidspunktet nye høyder – i 1771–1772 slo avlingene feil, og en omfattende hungersnød bredde seg i Danmark-Norge. I løpet av året 1773 døde omtrent hvert tiende menneske i Kongsberg.⁵⁷

Blant brevene til Rentekammeret året 1772 finnes imidlertid også et brev fra Lorentz Isachsen som ble levert inn på vegne av arbeiderne som bodde på grunnen til Dyremyr Gård. Brevet er underskrevet tolv menn. Disse arbeiderne ønsket at kongen skulle kjøpe opp grunnen rundt Dyremyr gård, slik at de kunne betale en billigere grunnleie. Dyremyr gård lå på den østre siden av Lågen og var således ikke en del av kongens grunn. I motsetning til arbeiderne som bodde på den vestre siden av Lågen, måtte de som bodde her betale leie både for eventuelle gress- og havneløkker, men og

⁵⁴ RA, Rentekammeret, Renteskriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Ekspedisjon, Inkomne brev og journalsaker, L0035. I denne pakken ligger det flere brev fra Solberg.

⁵⁵ Statsarkivet i Kongsberg (SAK), A-172 Lokalia – diverse gårdsnavn Buskerud, Vestfold og Telemark, Fa Buskerud, Faa Buskerud rekke 1 1623–1906, L0011: Kongsberg 1772–1774, s. 30.

⁵⁶ Fladmoe, Henrik (1974). Sølvverket og bergallmuen: En studie i gruvearbeidernes leveforhold i Kongsberg i tilknytning til kommisjonssaken 1772 – 1775, s. 15.

⁵⁷ Berg, Bjørn Ivar (2005). *Glemte mennesker: Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742–1812*, s. 56.

for tomten huset deres stod på. Foruten om innholdet i seg selv, er denne supplikken interessant fordi også den avslutter med "Een for alle og alle for een som ikke bor paa Kongens Grund i bergstaden Kongsberg".⁵⁸ Nedenfor er det også lagt til "Undtagen Nogle faa som er I Blods forvandt og God Bekindskaab med GrundEjerne, Mens Vii Klagende er 3 til 4 Hundre i tallet".⁵⁹ I et vedlegg til brevet fra Overbergamtet kommer det frem at 419 arbeidere og betjenter var i besittelse av hus og løkker på Dyremyr – deriblant Lorentz Isachsen og Joen Iversen Wallers – hvis sønner vi skal høre mer om.

På bakgrunn av disse tre supplikkene kan det se ut som om slagordet til arbeiderne var blitt et fast innslag i klagebrevene deres. Ifølge Sverre Steen var dette slagordet et felles motto for alle oppløp i Norge.⁶⁰ Under det kjente oppløpet på Røros kobberverk i 1670 brukte arbeiderne et lignende uttrykk idet de lovet at de skulle stå og gå som én mann.⁶¹ En annen variant av uttrykket ble brukt under kornoppløpet i Arendal forsommeren 1813, idet bøndene ropte "Alle som een Mand, ingen Tørfisk!".⁶² Det er mange slike eksempler, men så vidt jeg har sett er uttrykket aldri blitt brukt i samme form og så eksplisitt og konsekvent som i Kongsberg på 1770-tallet. I brevet til Lorentz Isachsens ser en også hvordan arbeiderne argumenterte med direkte henvisning til antallet som stod bak klagen. Dette viser enda tydeligere hvordan arbeiderne brukte antallet deres som argument for å få gjennomslag for sine synspunkter. At myndighetene også oppfattet arbeidernes nye, selvbevisste holdning som en trussel, kommer godt frem på et senere tidspunkt.

To måneder etter at myndighetene i København mottok supplikken fra Storhoff og Isachsen, ble det nedsatt en kommisjon som skulle undersøke klagen fra arbeiderne. Kort tid etter innførte også sentralmyndighetene magasinforpleining for arbeiderne i bergstaden. Arbeiderne ble inndelt i seks klasser, og istedenfor å få forskudd på lønnen, skulle arbeiderne få utdelt et visst kvantum rug, bygg, malt, oksekjøtt og smør hver måned mot en fast, billig takst – alt ettersom hvilken klasse de

⁵⁸ RA, Rentekammeret, Renteskriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Ekspedisjon, Innkomne brever og journalsaker, LOO36. Supplikk fra bergarbeidere levert 11. juni 1772.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Steen, Sverre (1933). Det norske folks liv og historie gjennom tidene, Bd. VII, s. 167.

⁶¹ Øisang, Ole (1952). Røros kobberverks historie, *Rørosboka*, Bd. 2, side 65.

⁶² Pedersen, Amund (2012). Kornoppløpet i Arendal 1813, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 27. Se også Sætra, Gustav (1998). Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift*, Bd. 76, s. 302.

befant seg i.⁶³ Dessuten ble det bestemt at sølvet, som for en tid hadde blitt utmyntet i København, igjen skulle utmyntes på Kongsberg, og dermed ville arbeiderne få utbetalt lønnen de hadde krav på.

Storhoff var imidlertid misfornøyd med hvordan saken utviklet seg, på tross av at flere leverandører og funksjonærer ble dømt. I løpet av året 1775 dro han derfor ned igjen til København sammen med arbeideren Ole Amundsen Linaas. Men på den andre reisen hans til København ble han anholdt og tvangsvervet som soldat til de danske koloniene i Vest-India. Linaas fikk imidlertid gå fri, og mens han befant seg i København skrev han et brev til sølvverksarbeideren Anders Andersen Piil i Kongsberg der han forklarte at én av grunnene til at det hadde gått galt, var at det i København og på Fredensborg befant seg "over=3000de=Mennsker for at søge Leve Brød og tillige som haver Lid U=Rett, saa det er Jamer at høre".⁶⁴ Ifølge Piil hadde også Linaas skrevet i et annet brev at "Her er ingen Rett at faae, thi her er for mange Struenser".⁶⁵

I brevene fra Linaas blir en oppmerksom på hvilke strømninger som fantes i København i begynnelsen av 1770-årene. I likhet med resten av Europa hadde Danmark-Norge på dette tidspunktet gjennomgått over et halvt århundre med opplysningstid: Markedet for bøker, tidsskrifter og aviser hadde økt kontinuerlig gjennom 1700-tallet. Fra slutten av året 1770 til begynnelsen av året 1772 satt også kongens liberale livlege og Danmark-Norges reelle hersker, Johann Friedrich Struensee, i gang en rekke reformer, deriblant innførte han trykkefrihet i dobbeltmonarkiet. Dette førte til at den offentlige debatten fikk et kraftig oppsving og skapte entusiasme blant opplysningsvennlige folk i Europa. En av dem var den franske filosofen Voltaire som skrev et brev til Struensee hvor han takket den kongelige livlegen for at han ga "Mennesket sine Rettigheder igjen".⁶⁶ I alle større metropoler vokste det frem kaffehus, litterære og filosofiske salonger, klubber og foreninger. I København ble blant annet *Norske Selskab* stiftet i 1772. Det som er viktig å merke seg er at alle arbeiderne

⁶³ Bull, Edvard (1915). Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede, Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie, s. 125–130; Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 210.

⁶⁴ RA. Rentekammeret, Renteskriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORENE, BERGVERK. Ekspedisjon, Innkomne brev og journalsaker, L0042. Dokumenter etter rettssaken mot Ole Storhoff, Peder Monsen Gratis og Anders Ellefsen. Påstått kopi av brevet Linaas skrev til Piil, 27. august 1775.

⁶⁵ Ibid. Under rettssaken sa Piil at dette hadde stått i brevet Linaas skrev til Piil 27. august 1775. Men på grunn av innholdet i brevet, hadde Piil brent det opp.

⁶⁶ Berge, Kjell Lars (1998). Å beskrive og forandre verden. Om tekstkulturen i dansk-norsk 1700-tall og studiet av den, i *Å beskrive og forandre verden. En antologi tekster fra 1700-tallets dansk-norske tekstkultur* (1998), s. 8–25.

som dro ned til København i denne perioden, må ha kommet i kontakt med disse ideene som etter all sannsynlighet ikke var tilgjengelig i samme form i Kongsberg.

I bergstaden vedvarte imidlertid misnøyen. Ifølge bergverksdirektoriet i København var Linaas knapt kommet hjem "førend der yttrede sig en stor Bevægelse imellem Lars Storhoffs Tilhængere fordi han ikke var kommen tilbage".⁶⁷ Ole Storhoff, Lars Storhoffs yngre bror, ville dra ned til København for å lete etter broren og organiserte et møte i Lars Storhoffs tidligere bolig. Der skrev Ole Storhoff, Peder Monsen Gratis og Andreas Ellefesen en ny supplikk og samlet inn penger og underskrifter fra arbeiderne. Målet var å få utstedt reisepass slik at de kunne dra til København og lete etter Lars Petersen Storhoff. Men Ole Storhoff uttrykte seg ikke like smidig som sin bror: I tillegg til å avslutte søknaden med det vanlige slagordet, la den yngre Storhoff også til en trussel om at hvis arbeiderne ikke ble "bønhørt, saa vil det Sandlig staae til ansvar".⁶⁸ Overbergamtet reagerte på brevet med å nekte arbeiderne reisepass og stilte i stedet hovedmennene bak klagen for bergretten.

På tross av dette dro Ole Storhoff og Peder Monsen Gratis ned for å lete etter Storhoff. Først gikk imidlertid reisen deres til Stockholm. Der la de frem saken sin for den kongelige danske utsending baron von Guldenchrone, med begjæring om at søknaden måtte bli sendt videre til kongen. Guldenchrone sendte søknaden videre til utenriksminister i Danmark-Norge Andreas von Bernstorff, som igjen sendte brevet til Bergverksdirektoriet. Sistnevnte ba de to arbeiderne om å dra tilbake til sølverket og oppholde seg der mens rettssaken mot dem pågikk, "ellers ville de blive at ansee som Rømningsmænd".⁶⁹ Storhoff og Gratis valgte allikevel å dra til København, men der ble de imidlertid arrestert og satt i rådhusarresten. Bergretten dømte de to arbeiderne til forvisning og straffearbeid i jern, men arbeiderne godtok ikke dommen og mens de satt i rådhusarresten, sendte de en supplikk til kongen om benådning. Dette ble tatt til følge på det premiss at de aldri mer kom tilbake til bergstaden.

⁶⁷ RA. Rentekammeret, Rentekriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Kongelig resolusjon. Bergverksdirektoriets resolusjonsprotokoller, L0001. Brev fra Bergverksdirektoriet til Christian VII, 2. oktober 1776.

⁶⁸ RA. Rentekammeret, Rentekriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORENE, BERGVERK. Ekspedisjon, Innkomne brev og journalsaker, L0042. Dokumenter etter rettssaken mot Ole Storhoff, Peder Monsen Gratis og Anders Ellefsen. Brev fra Ole Storhoff og Andreas Ellefsen m.fl., 14. oktober 1775.

⁶⁹ RA. Rentekammeret, Rentekriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Kongelig resolusjon. Bergverksdirektoriets resolusjonsprotokoller, L0001. Brev fra Bergverksdirektoriet til Christian VII vedrørende Storhoffs og Gratis supplikk om benådning, 2. oktober 1776.

2.4. Nye tider, gammel retorikk – motsetninger skjerpes

Som vi har sett dro mange arbeidere ned til København i løpet av disse årene, i hvertfall åtte stykker. Ut ifra kildene kan vi se at arbeiderne befant seg i byen i flere måneder i strekk, før de reiste tilbake til bergstaden. Utviklingen i København skjød på dette tidspunktet fart som en følge av det danske handelsborgerskapets deltagelse i den stadig mer omfattende globale handelen. Perioden blir i dansk historie kalt den florissante periode fordi handelen regelrett blomstret. Høykonjunkturen ble forsterket av at Danmark-Norge bevarte nøytraliteten under syvårskrigen, den amerikanske uavhengighetskrigen og revolusjonskrigene – nøytraliteten førte til at handelsmenn og krigførende foretrakk å sende varer og krigsmateriell med danske handelsskip, istedenfor med britiske og franske. Samtidig deltok den danske handelsflåten i den omfattende trekanthandelen, hvor skip fraktet afrikanske slaver til de europeiske koloniene, for deretter å frakte koloniprodukter tilbake til markedet på det europeiske kontinentet. Og i København tjente borgerskapet store penger.

Arbeidernes opphold i hovedstaden må ha vært en stor kontrast til hverdagen deres i Kongsberg. Ifølge den tyske historikeren Reinhardt Koselleck var imidlertid opplevelsen av samtidens usamtidighet en sentral erfaring mange mennesker gjorde seg i siste halvdel av 1700-tallet. Utviklingen av nye transportmidler og verktøy til å spre informasjon førte til at folk i stadig større tempo kom i kontakt med mennesker fra andre land og kulturer. Ifølge Koselleck førte de mange møtene med nye kulturer og andre temporaliteter til at folk begynte å tenke historisk. Avstanden mellom folks erfaringsrom og forventningshorisont økte – fremtiden ble en gjenstand for forandring. Koselleck mener erfaringen åpnet opp for politisk bevissthet og deltagelse, fordi folk opplevde at det var mulig å påvirke sin egen situasjon og fremtid.⁷⁰

I Kongsberg tok klageaksjonene til arbeiderne imidlertid en brå slutt idet Det danske kanselli – Danmark-Norges regjeringskontor, våren 1776 sendte et reskript til Overbergamtet som anga hvordan bergallmuen heretter skulle innlevere søknader og klager. Ut ifra innholdet i reskriptet kommer det tydelig frem at myndighetene i København nå hadde fått nok av arbeidernes klagereiser. I tillegg til å liste opp en rekke regler for hvordan arbeiderne skulle fremme sine klager, ville man heretter bli

⁷⁰ Koselleck, Reinhart (2004). *Futures Past: On the semantics of historical time*, s. 236–248 og 263–275.

hardt straffet dersom man samlet underskrifter med ”det daarlige Udtryk: Een for Alle og Alle for Een”.⁷¹ De som lot seg forføre til underskrifter skulle jages fra verket og aldri mer komme Kongsberg eller byens gruver mer enn fire mil nær – denne straffen skulle også gjelde de som brevvekslet med, eller ga penger til, folk som dro til kongen med ubeviselige klager. Det ble befalt at reskriptet skulle leses opp straks, gruve for gruve, og siden gjentas hvert år på samme dato. Likeså fikk bergarbeiderne streng beskjed om ”at den indtil hver Tøddel agter nøie paa denne Kongens Villie og vogter sig for al Ulydighed og Forbrydelse”.⁷²

2.5. Revolusjoner, revolusjonsfrykt, aviser og nyheter

Men tiden hadde sluppet løs krefter som var vanskelig for selv den flinkeste regjering å stagge. Et par uker før dommen mot Ole Storhoff og Peder Monsen Gratis ble lest opp for dem i rådhusarresten i København, ratifiserte amerikanerne erklæringen om uavhengighet på den andre siden av Atlanteren. Uavhengighetskrigen som fulgte, varte i flere år. Frankrike gikk inn i krigen på amerikanernes side, men krigskostnadene var store og bidro til å tømme den franske statskassen. Den påfølgende finanskrisen ble en medvirkende årsak til at den franske revolusjonen brøt ut i 1789. I bøkene *The Age of the Democratic Revolution* legger imidlertid den amerikanske historikeren Robert Roswell Palmer vekt på at revolusjonen i Frankrike må tolkes i lys av en større revolusjonær bevegelse i Europa i denne perioden.⁷³

Som nevnt tidligere hadde den stadig økende globale handelen ført til fremveksten av et handelsborgerskap, et borgerskap som så på privilegiene til den europeiske adelen med kritiske øyne. For folk med negative holdninger til kontinentets privilegiesamfunn, fremkalte den amerikanske revolusjonen en følelse av at forandring var mulig. I løpet av 1770- og 1780-tallet dannet det seg revolusjonære bevegelser i land som Irland, England, Nederland, Belgia, Polen og Sveits.⁷⁴ I store deler av Europa ble den franske revolusjonen møtt med begeistring. De eneveldige makthaverne

⁷¹ Reskript 28. mars 1776 om ”hvoredes Berg=Almuen paa Kongsberg skal forholde sig i Tilfælde at de Klage over eller søge noget, samt at de skulle arbeide flittig, og være Øvrigheden lydige”, finnes her: <http://www.nb.no/nbsok/nb/5d608104b76545db303f0c5291b83b18.nbdigital?lang=no#667>

⁷² Ibid.

⁷³ R.R. Palmer (1964). *The Age of the Democratic Revolution: The Struggle*, s. V.

⁷⁴ R.R. Palmer (1959). *The Age of the Democratic Revolution: The Challenge*, s. 285–370.

begynte derimot å frykte at de revolusjonære tilstandene skulle spre seg til resten av kontinentet. I begynnelsen av året 1790 var stiftamtman i Christiania Fredrik Moltke sikker på at også for Danmark-Norges del var spørsmålet ”kuns, hvor nær vi ere revolutionen”.⁷⁵ I et brev til den kongelige rådgiveren Johan von Bülow, skrev Moltke ”At Norges kiekke sønner ere opmerksomme på frihedens fremvext i Europa og passer på øieblikke, hvor de kunne erhverve sig nye fordele, og at de ere nu merend nogen tid stemte dertil, det syntes mig klart”.⁷⁶ Stiftamtmannens overbevisning kan neppe ha blitt svekket i årene som fulgte. Tidlig i 1790-årene brøt det ut flere bondeopprør i Sveits, og fra 1792 ser det ut til at nyheter fra Frankrike var med på å utløse veve- og bondeopprør så langt borte som Schleisen.⁷⁷

Som nevnt ovenfor brakte 1700-tallet med seg store endringer når det kom til spredning av tekst og ideer. Flere forskere tar også til orde for at visse leseferdigheter var allemannseie mot slutten av århundret.⁷⁸ Ifølge historiker Bjørn Ivar Berg var bergverkene også tidlig ute med skolegang for allmuen, dels fordi de var av de første samfunn som baserte seg på pengeøkonomi, dels fordi bergarbeiderne måtte forholde seg til et relativt komplisert lønningssystem.⁷⁹ På slutten av 1700-tallet var arbeiderne i bergstaden i besittelse av både en lønningsbok og en kontrabok, der henholdsvis lønn og varer som arbeiderne hadde kjøpt på kreditt, skulle innføres.⁸⁰ I tillegg til at det fantes flere skoler i bergstaden og strøkene omkring, ble det holdt undervisning ved gruvene. Skoleholdet ved gruvene ble imidlertid sløyyet i 1795, da overberghauptmann Brünnich bestemte at ”alle Drengene som antages, nu maa kunne læse”.⁸¹

Ved inngangen til 1800-tallet leste, ifølge den danske historikeren Thorkild Kjærgaard, rundt 100 000 personer i Danmark-Norge aviser og tidsskrifter daglig.⁸² Også i bergstaden ble det lest aviser. I arkivet etter Generalpostdireksjonen – Danmark-Norges postvesen, finner vi en oversikt over hvor mange aviser som ble solgt

⁷⁵ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 281.

⁷⁶ Bull, Edvard. Valborg Sønstevold (1924). *Kristianias historie*, Bd. III, s. 430.

⁷⁷ Tønneson, Kåre (1985). To revolusjoner, *Aschehougs Verdenshistorie*, Bd. 10, s. 240–241.

⁷⁸ Byberg, Lis (2003). På sporet av 1700-tallets lesere, *Bokhistorie*, s. 82 – 101. Lis Byberg henviser videre til historikere som Jostein Fet, Henrik Horstbøll og Charlotte Appel.

⁷⁹ Berg, Bjørn Ivar (2005). *Glemte mennesker: Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742–1812*, s. 24.

⁸⁰ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 211.

⁸¹ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 226.

⁸² Kjærgaard, Thorkild (1989). The Rise of the Press and Public Opinion in Eighteenth-century Denmark-Norway, i *Scandinavian Journal of History*, s. 233.

i Kongsberg høsten 1796. I inntektsordreboken til Generalpostamtet ser vi at postmester Bentzen i Kongsberg solgte 31 utgaver av Berlingske Tidende, 3 Kiøbenhavnske lærde Efterretninger, 3 Handels-Tidende og 6 eksemplarer av Iversens Fyenske Avis denne høsten.⁸³ Selv om dette er tall fra andre halvdel av 1796, kan det gi oss en pekepinn om hvilke aviser som var i sirkulasjon i Kongsberg i forkant av oppløpet. Det ble altså ikke solgt mer enn litt i overkant av førti aviser, men ifølge Kjærgaard kan en regne med at hver avis ble lest av minst ti stykker: I tillegg til at folk ofte delte på et abonnement, kunne avisen bli lest av andre i familien og folk som hørte til samme hushold, samt venner og bekjente som kom på besøk. Antall lesere ble også økt ved at kafeer og leseklubber gjerne abonnerte på noen eksemplarer.

Nå er det uvisst om det fantes noen kafeer eller leseklubber i Kongsberg på dette tidspunktet, men det ser ut til at det fantes skjenkestuer og vertshus.⁸⁴ For eksempel hadde 18 borgere med rett til å drive husnæring lov til å holde kost og losji for fremmede og ugifte bergarbeidere. Også sølvverkets 6 kjørselsmenn hadde rett til å beverte ugifte bergarbeidere og bønder som drev med kjøring til sølvverket.⁸⁵ Omkring 1795 var det imidlertid hele 24 borgere som drev med husnæring og følgelig hadde mulighet til å holde kost og losji for fremmede og ugifte arbeidere.⁸⁶ Muligens kan disse privilegerte borgerne ha vært abonnenter. Det er heller ikke usannsynlig at Bergseminaret som ble opprettet i 1757, eller den nye latinskolen som ble opprettet i 1787, kan ha abonnert på et par eksemplarer.⁸⁷ I henhold til Kiærgaards resonnement er det ikke umulig å tenke seg at så mange som 400 personer hadde tilgang til en avis eller et tidsskrift i Kongsberg. Siden det i 1795 bodde rundt 6500 mennesker i bergstaden, betyr det at rundt 6 % av befolkningen kan ha hatt tilgang til innholdet i de overnevnte avisene.⁸⁸

⁸³ DRA. Generalpostdirektionen. Bogholder- og kassererkontorer. Indtægtsordrebog for brevposten 1786–1813, Bd. 2, s. 171.

⁸⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 100 og 233; se også Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 98.

⁸⁵ *Ibid*, s. 233.

⁸⁶ Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 230.

⁸⁷ For skoleholdet se Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 202–203; Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 227.

⁸⁸ Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 106.

Ifølge Thompson var imidlertid den folkelige kulturen på 1700-tallet fortsatt preget av muntlighet.⁸⁹ Dette kan stemme overens med resonnementet ovenfor. Men når en leser kommisjonsforhørene, får en samtidig få inntrykk av at det var en utpreget sosial kultur. Under forhørene, som vi senere skal lese mer om, henviser mange av arbeiderne til sine "cammerader" og flere forklarer at de på oppløpsdagen hadde andre bergfolk hjemme hos seg.⁹⁰ Samtidig refereres det flere ganger til at folk har pratet sammene i gruvene eller på pukkværket.⁹¹

Man kan også få inntrykk av at kvinnene hadde mange anledninger til sosialt samvær. Ifølge doktor Rosted var den aller minste anledning nok til å få kvinnene i Kongsberg til å løpe omkring for å glane, som de kalte det. Samtidig var det få dager hvor det ikke foregikk en dåp, vielse eller likferd i bergstaden. I sin beretning om livet i Kongsberg besværer doktor Rosted seg over kvinnenes hang til lediggang. Ifølge doktoren var kvinnene meget hengivne til kaffedrikking og da han en gang "kom ind i en Bergmands Hytte for at spørge efter en Mand, fandt jeg [Rosted] der 3de Qvinder ved et Bord at spille Kort; paa Bordet stod en Leerskaal med Kaffe i. Disse Damer lode sig aldeles ikke forstyrre ved min Ankomst, men besvarede mine Spørgsmaale og fortsatte uden Undseelse deres Sysse".⁹² Folk i bergstaden bodde tett, og det kan se ut som om de hadde mange anledninger til å snakke sammen. Hvis noe først var i gjære, visste nok de fleste om det.

Doktor Rosted mente imidlertid at bergarbeiderne så og si aldri kom seg utenfor bergstaden, og at de dermed heller ikke kunne "danne sig noget tydeligt Begrep om, hvad der foregaar uden for denne".⁹³ Gruvedriften var imidlertid spredd utover et stort område, fra Sandsvær i sør til Flesberg i nord, fra Eiker i øst til vest for Jonsknuten. Mange arbeidere bodde derfor utenfor bergstaden, i Sandsvær, Numedal og Eiker, noen til og med så langt øst som Modum.⁹⁴ Under forhørene etter oppløpet, som vi skal se nærmere på i de neste kapitlene, oppga flere arbeidere at de befant seg i slike

⁸⁹ Thompson, E.P. (1991). *Customs in common*, s. 8

⁹⁰ Se for eksempel "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 16, Portner Magnus Jensen Schultz.

⁹¹ Se for eksempel "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 76, Opseer Hans Gamnæs.

⁹² Larsen, Øyvind (1994). *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, s. 23.

⁹³ Larsen, Øyvind (1994). *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, s. 23.

⁹⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølververk 1623-1957*, s. 161–162.

nabobygder under oppløpet. For eksempel fortalte arbeideren Ole Christensen Ringboe at han på oppløpsdagen "ikke [var] i Kongsberg men paa Sandsvær"⁹⁵, mens en annen arbeider, Christopher Jørgensen Bech, forteller at han denne dagen "var paa Eger hos sin Sviger=Moder".⁹⁶ Ifølge en forordning om bergstadens handelsrettigheter fra 1735 hadde også arbeiderne lov til å foreta reiser til Bragernes, der de skulle få lov til å få kjøpe få tollfrie varer fra skipene som lå ved havnen.⁹⁷ Reiser til Bragernes var nok allikevel en sjeldenhet for arbeiderne som bodde i Kongsberg.

Bergallmuen kunne imidlertid få nyheter om verden der ute på andre måter. I tillegg til at det tre ganger i året ble arrangert marked i bergstaden, hadde handelsmenn fra Bragernes lov til å komme og selge varene sine på torget i Drammen hver lørdag. Ifølge en kjøpmann i Bragernes, Christen Lohrmann, var også Kongsberg et tilholdssted for alle mulig slags "Snighandlere".⁹⁸ Arbeiderne må også ha hatt tilgang på nyheter via for eksempel postbetjenter og amtsbud. Amtsbudet Ole Joensen forteller for eksempel at han på oppløpsdagen i 1795 egentlig skulle "reise med et Brev til Moss".⁹⁹ Arbeiderne hadde altså god tilgang på informasjon om hva som skjedde utenfor bergstaden, selv om de ikke selv foretok mange reiser i inn- og utland.

2.6. Revolusjonskriger, hungersnød og økende forskjeller

I 1792 erklærte Frankrike krig mot kongen av Ungarn og Bøhmen, og siden Preussen var alliert med det habsburgske riket, ble de automatisk trukket med i krigen. Ikke lenge etter ble krigen ytterligere utvidet ved at Frankrike erklærte krig mot Spania, og året etter også mot Storbritannia og Nederland.¹⁰⁰ Lønn- og prisstatistikker fra siste halvdel av 1700-tallet viser en stigning i levekostnadene etter 1770, en stigning som ble mer dramatisk idet Frankrike erklærte krig mot Storbritannia i 1793.¹⁰¹ Lønningene holdt ikke tritt med prisstigningen på matvarer og da Europa ble rammet av uår i 1794

⁹⁵ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 2, Bergarbeider Ole Christensen Ringboe.

⁹⁶ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 128, Bergarbeider Christopher Jørgensen Bech.

⁹⁷ Forordning 18. april 1735 "Ang. et frit Indkiøb for Indvaanere paa Berg=Staden Kongsberg", Schous kongelige forordninger (1795), Bd. III.

⁹⁸ Christen Lohrmann (1771) sitert i Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 225.

⁹⁹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 22, Amtsbud Ole Joensen.

¹⁰⁰ Tønneson, Kåre (1985). *To revolusjoner, Aschehougs Verdenshistorie*, Bd. 10, s. 223.

¹⁰¹ Tønneson, Kåre (1985). *To revolusjoner, Aschehougs Verdenshistorie*, Bd. 10, s. 111.

og 1795, førte dette med seg dyrtid og omfattende hungersnød over store deler av Europa. Innbyggerne i Paris opplevde våren 1795 den verste hungersøden siden oppstarten av revolusjonen, og i mai brøt byens håndverkere, lønnsarbeidere og småhandlere ut i ett siste, revolusjonært opprør.¹⁰² England opplevde også dette året sin verste hungersnød i løpet av 1700-tallet, og overalt i landet gikk det rykter blant allmuen om hemmelige korneksporter til Frankrike. I flere byer ble gater blokkert, vogner tvangskontrollert og skip stormet for å hindre at korn ble sendt ut av landet. I Birmingham ble møller og bakerier ransaket, og i Cornwall, Oxfordshire, Yorkshire og Essex tok allmuen maten de ville ha, da slakterne, bakerne og handelsmennene ikke ville gi folket prisen de krevde.¹⁰³

I Norge ble bare Østlandet rammet av uår og kornmangel, men til gjengjeld ble de rammet hardt. Første halvdel av 1795 førte med seg kornopptøyer i både Christiania, Porsgrunn og Skien. I tillegg til revolusjonskriger og uår har flere historikere søkt å forklare den omfattende hungersnøden med innføringen av den økonomiske liberalismen.¹⁰⁴ I likhet med Frankrike og England, hadde Danmark-Norge på dette tidspunktet begynt å føre en mer liberal handelspolitikk og seks år i forveien hadde kornmonopolet blitt opphevet. Dette innebar at danske eksportører etter 1788 kunne selge kornet sitt der de fikk best betalt. En annen konsekvens var at kjøpmenn som tidligere hadde hatt privilegier, og således var vant til å beregne både pris og etterspørsel, ikke lenger hadde noe reelt ansvar for at forsyningene strakk til.¹⁰⁵ Det skal allikevel være sagt at Østlandets tilgang på korn ikke var bedre da den merkantilistiske politikken regjerte.¹⁰⁶

I Norge bød 1700-tallet på en eventyrlig utvikling og vekst innenfor både sagbruksnæringen, trelasthandelen og sjøfartsnæringen, og ved inngangen til 1800-tallet hadde det etablert seg et mektig handelspatrisiat i landet. Høykonjunkturen som oppstod i forbindelse med revolusjons- og napoleonskrigene gjorde at rikdommen formelig fløt inn over grensene. Halvdan Koht og Sverre Steen på hvordan dette førte

¹⁰² Tønneson, Kåre (1985). *To revolusjoner*, *Aschehougs Verdenshistorie*, Bd. 10, s. 232.

¹⁰³ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, i *Customs in common* (1991), s. 214–215, 223, 231, 235.

¹⁰⁴ Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class* (1991), s. 67; Dyrvik, Ståle. Ole Feldbæk (1996). *Mellom brødre*, *Aschehougs Norgeshistorie*, Bd. 7, s. 76.

¹⁰⁵ Tønnessen, Joh. N. (1956). *Porsgrunns historie*, Bd. I, s. 255–256s; Seierstad, Ivar (1958). *Skiens historie*, Bd. I, s. 502.

¹⁰⁶ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 263 – 264.

til at de sosiale motsetningene på i siste halvdel av 1700-tallet, tilspisset seg.¹⁰⁷ Ifølge Bagge og Mykland begynte bønder og folk fra de lavere samfunnslag i byene å stille krav om å få ta del i oppgangstidene. Eksempelvis organiserte bøndene på Øvre Romerriktet en omfattende streik i februar 1795, da de store trelasthandlerne ønsket å innføre maksimalpris på tømmer.¹⁰⁸

I Kongsberg besværet arbeiderne seg allerede på 1770-tallet over de nyrike leverandørene som på "nogle faae Aar ere blevne Mænd paa mange Tusende Rigsdaler, da mange af Dem [før] havde ikke det, De kunne hælde sit Hoved til, som er heele Bÿen bekjendt".¹⁰⁹ Og når arbeiderne klaget på leverandørene, truet de, ifølge arbeiderne, bare "med at rejse til sine Godser paa Landet".¹¹⁰ At det eksisterte store sosiale forskjeller på Kongsberg kommer også godt frem i et brev Peter Petersen, en student ved Bergseminaret i byen, skrev til sin velgjører Carsten Anker i 1792. Brevet vitner om at flere saker foruten bergverksdrift, opptok sølvverkets ledende embetsmenn i tiden før oppløpet:

"Sølvværkets samtlige Betiænter [...] vilde have forenet sig sammen i at celebrere Kongens Fødselsdag, da Br. allene vilde have et Bal. Da han fik dette at vide, løb han til Essendr. og bad ham for alting at see til at faae det til intet – han bragte det og dertil – Om aftenen samledes man da til et Bal på Dyremÿhr (NB enhver for sine Pænge:) [...] Han med siin Frue er særdeles forspikket paa Ass. Hofgaard, som de mistænke for at være den der har Beskrevet Fruen for sin Snaksighed [...] Ellers Bagtales H.... [forhenværende overberghauptmann Hiort] som sædvanlig og klynke gjør de for Gasjen, som endnu ikke skal være bestemt."¹¹¹

Bergarbeidernes liv fortonte seg nok ganske annerledes enn livet til sølvverkets ledende embetsmenn og bergstadens handelsmenn. Folketellingen fra 1769 viser at Kongsberg hadde den høyeste giftemålsraten i landet. En av grunnen til dette kan være at gutter helt fra 20-årsalderen hadde muligheter til å tjene nok penger til å brødfø en familie. Men resultatet ble også deretter. Et studie utført av historikeren

¹⁰⁷ Halvdan Koht (1925). *Norsk bondereisning* (1975), s. 287. Steen, Sverre (1933). Det norske folks liv og historie gjennom tidene, Bd. VII, s. 169.

¹⁰⁸ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 270.

¹⁰⁹ SAK. A-172 *Lokalia – diverse gårdsnavn Buskerud, Vestfold og Telemark*, Fa Buskerud, Faa Buskerud rekke 1 1623-1906, L0011: Kongsberg 1772-1774, s. 39.

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 36.

¹¹¹ RA. *Privatarkiv 3. Anker*. MR 00025, 2. Brev fra student ved Bergseminaret, Peter Petersen, 3. februar 1792.

Dag Kristoffersen viser at det ble født firedobbelt så mange barn i Kongsberg som i Christiania og Bragernes på slutten av 1700-tallet. Kristoffersen viser at også spebarnsdødeligheten og den generelle dødsraten var høyere i Kongsberg enn ellers i landet. Mens Kongsberg i perioden mellom 1770 og 1790 hadde en dødsrate på 53,9 promille, hadde Christiania en dødsrate på 46,1 promille. Til sammenligning viser Kristoffersen at Norge i dag har en dødsrate på rundt 10 promille.¹¹²

Men enn så tøft livet må ha vært for bergallmuen i Kongsberg, mente doktor Rosted at bergmannen hadde et godt lynne:

”Bergmanden er af Naturen rolig og fredelig og fornærmer Ingen, saalænge han bliver behandlet retfærdig. – Derimot er han i Almindelighed mistroisk i Henseende til sine Foresatte, og nærer for det meeste den Tanke, at man vil forurette ham, hvor der gives Anledning dertil. – Har han engang sat sig det i Hovedet, at ham skeer Uret, da bliver han meget forbittret, og er strax tilbøjelig til ved Opløb at tage sig selv til Rette.”¹¹³

Sølvverket opplevde en overskuddsperiode fra 1730-tallet til slutten av 1740-tallet. Men fra begynnelsen av 1740-tallet til året 1770 fordoblet arbeiderantallet seg, noe som igjen førte til en sterk stigning i produksjonskostnadene. Sølvverket gikk derfor i underskudd de siste elleve årene av denne perioden, og det på tross av at produksjonen i all hovedsak steg fra 1748 til 1768. Fra 1776 til 1790 gikk sølvverket med et gjennomsnittelig underskudd på 77 100 riksdaler hvert år, samtidig foregikk det en kontinuerlig innskrenkning av både drift og arbeidsstokk.¹¹⁴ I perioden vi skal se på, slet altså sølvverket økonomisk, driften var blitt en byrde for dobbeltmonarkiet. Som vi skal se førte dette til dårligere arbeidsvilkår for arbeiderne i gruvene. Samtidig ble det vanskeligere for yngre generasjoner å få ansettelse ved verket. Tidligere hadde gutter helt ned i tolvårsalderen mulighet til å skaffe seg inntektsgivende arbeid ved verket. Nå mistet mange bergmannsfamilier en slik ekstraintekt.

Upåvirket av strømningene i Europa foreslo Brünnich året 1792 å revidere forordningen fra 1776 som anga hvordan bergallmuen skulle frembringe sine

¹¹² Kristoffersen, Dag (1991). Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet, *500 års Norsk bergverksdrift – en historisk antologi*, s. 46–55.

¹¹³ Larsen, Øyvind (1994). *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, s. 24.

¹¹⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 142–153.

klageposter. Brünnich mente at "Mellemtidens Længde, samt de da skjøldigbefundnes Forglemmelse og Fraværelse fra Kongsberg, synes at kunne gjøre en Deel af Indholdet nu mindre nødvendig".¹¹⁵ Rentekammeret ba Brünnich forfatte et nytt utkast og spurte overberghauptmannen om det var nødvendig at anordningen ble opplest hvert år, kanskje var det nok at "et Exemplar deraf var paa hver Grube".¹¹⁶ Brünnich sa seg enig i dette forslaget, og det ble bestemt at den reviderte anordningen bare skulle oppleses en gang for belegget ved gruvene, for siden å "tiene Folket til Efterretning".¹¹⁷ Det var allikevel rentekammeret som forfattet det endelige utkastet. Forordningen ble imidlertid ikke kortere, slik Brünnich hadde foreslått, men lenger enn den tidligere versjonen. Et nytt punkt var at hvis noen av arbeiderne, men især stigere, opseere og andre formenn, visste at en klage ble sendt rundt for å underskrives, så skulle han straks melde ifra til Overbergamtet. Om han ikke gjorde dette ville han bli ansett "som deeltagende i samme, og derfor maae vente at komme under Tiltale".¹¹⁸ Hvis angiveren ønsket det og omstendighetene tillot det, skulle navnet hans holdes hemmelig. Forøvrig ble det gjentatt at de skulle bli hardt straffet som løp rundt og samlet underskrifter, eller ved egen underskrift tok "Deel i nogen Klage med det upassende Udtryk: Een for alle, og alle for een".¹¹⁹

2.7. Kapittelkonklusjon

Som vi har sett i dette kapittelet hadde verket fra sine første tiår problemer med å utbetale arbeidernes lønninger. Dette ble en medvirkende årsak til at arbeiderne endte opp som gjeldsbundne hos leverandørene. Systemet førte til uroligheter og flere oppløp. Samtidig så vi at måten arbeidernes lønn ble fastsatt på, skapte frustrasjon hos arbeiderne ved sølvverket. Utover 1700-tallet har vi imidlertid sett at klageaksjonene ble mer organiserte: I 1729 leverte arbeiderne en skriftlig klage underskrevet 124 arbeidere, i 1770-årene organiserte de møter, samlet inn underskrifter og penger til

¹¹⁵ RA. Rentekammeret, Renteskriverkontorene. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Kongelig resolusjon, Relasjons- og resolusjonsprotokoller, L0002. Brev fra Rentekammeret til Christian VII, 5. november 1793.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Anordning 13. november 1793 "for dem af Berg=Almuen paa Kongsberg, som have noget at klage", Schous kongelige forordninger (1797), Bd. XI.

¹¹⁹ Ibid.

klagereiser til København. Under Lars Petersen Storhoffs ledelse samlet arbeiderne inn 1748 underskrifter. Samtidig har jeg vist at arbeidernes bruk av slagordet ”en for alle og alle for en”, forekom under klageaksjonen i 1771, altså før Lars Petersen Storhoff kom inn i bildet. Dette har ingen tidligere fremstillinger påvist.¹²⁰ At slagordet også forekom i brevet som ble forfattet av Lorentz Isachsen på vegne av arbeiderne som bodde på Dyremyr Gård, kan være med på å illustrere hvordan slagordet var blitt et fast innslag i arbeidernes argumentasjon. Bruken av slagordet kan tolkes som et uttrykk for en mer samlet og selvbevisst bergallmue. Utviklingen tok allikevel en brå slutt idet flere arbeidere forsvant fra verket og myndighetene lanserte en ny og strengere lov som ble lest opp i gruvene hvert eneste år. På samme tidspunkt var store omveltninger på gang i Europa, den amerikanske og franske revolusjonen førte med seg en frihetsånd som var vanskelig for de enveldige statene i Europa å kontrollere. Samtidig førte revolusjonene til omfattende kriger hvor de fleste statene i Europa ble involvert. Dette førte til matmangel og prisstigning, med ytterligere destabilisering som resultat. I likhet med Bergwitz, Steen, Bagge og Mykland ser jeg på disse hendelsene som medvirkende årsaker til at arbeideroppløpet i 1795 fant sted.

1700-tallet bød på eventyrlige oppgangstider for Danmark-Norge og andre land som var involvert i den globale handelen. For dobbeltmonarkiets del ble trenden forsterket av at landet beholdt nøytraliteten under de mange krigene som herjet. I tråd med Halvdan Koht og Sverre Steens synspunkter, vitner klagene på fra arbeiderne på 1770-tallet på at de sosiale og økonomiske forskjeller i bergstaden hadde økt. På samme tidspunkt gikk sølvverket inn i en periode med vedvarende underskudd, det ble vanskelig for yngre generasjoner å få ansettelse ved verket. Økt tilgang på informasjon og bedre leseferdigheter førte til at nyheter om revolusjoner og opprør i Europa og Norge, spredde seg raskt. På tross av disse strømningene, mente Brünnich at det ikke lenger var nødvendig å lese opp reskriptet fra 1776 hvert år. I 1793 ble i stedet et eksemplar lagt på hver gruve for å tjene arbeiderne til etterretning. Men så steg kornprisene, og med dem, arbeidernes misnøye.

¹²⁰ Moen, Kristian (1967). Kongsberg Sølvverk 1623-1957, s. 207; Fladmoe, Henrik (1974). Sølvverket og bergallmuen: En studie i gruvearbeidernes leveforhold i Kongsberg i tilknytning til kommisjonssaken 1772 – 1775, s. 3–7; Berg, Bjørn Ivar (2005). Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and the 1771-5 in comparison, s. 251. Berg og Fladmoes fremstillinger ser på dette punktet ut til å ha blitt bygd på Moens fremstilling.

Kapittel 3. Klagen, oppløpet og militæret

Som nevnt innledningsvis var et brudd på det allmuen oppfattet som deres rettigheter, en like vanlig årsak til oppløp som faktisk nød, ifølge Thompson. Thompson påstod at det i nesten alle folkelige aksjoner på 1700-tallet er mulig å finne en form for legitimering – som regel ble aksjonene rettferdiggjort ved at folket henviste til tradisjonelle rettigheter og sedvaner.¹²¹ I dette kapittelet skal vi diskutere de utløsende årsakene til arbeideroppløpet i Kongsberg, med utgangspunkt i teorien til Thompson. I første omgang skal vi se på innholdet i klagen til arbeiderne – var det slik at klagen først og fremst ble legitimert med henvisning til sedvane? Deretter skal vi se nærmere på hvordan arbeiderne legitimerte handlingene sine på selve oppløpsdagen – var det slik at de først og fremst refererte til sult? Til slutt vil jeg diskutere hvordan myndighetenes første reaksjon på oppløpet artet seg.

3.1. Tumulten 25. juli og den påfølgende klagen

Lørdag 25. juli 1795 samlet det seg en stor mengde bergarbeidere utenfor amthuset i Kongsberg, der Overbergamtet – bergstaden og sølvverkets øverste administrative enhet, pleide å holde sine sedvanlige lørdagssesjoner.¹²² Ifølge Overbergamtet befant det seg denne dagen mellom to og tre hundre mennesker utenfor amthuset. Den støyende folkemengden ville inn i sesjonssalen for å legge frem sine klager, men Overbergamtet sa nei, da de fryktet at denne fremgangsmåten kunne føre til et "utilladelig og strafværdig oppløb der kunde have særdeles onde følger".¹²³ I henhold til forordningen fra 1793 – som fastsatte regler for hvordan klagemål skulle fremføres, foreslo embetsmennene at arbeiderne skulle plukke ut fire menn til å fremlegge klageposter på sine egne og de øvriges vegne. Dette godtok arbeiderne og plukket ut fire – Niels Gullichsen, Ole Christensen Ringboe, Ole Clausen Hougfoss og Thomas Erichsen Sterch – til å fremføre klager på vegne av dem alle. De fire arbeiderne slapp inn i sesjonssalen, og ifølge overbergamtskriver Riegels var arbeidernes viktigste

¹²¹ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Customs in common* (1991), s. 188.

¹²² Overbergamtet var også øverste administrative organ for bergverksnæringen sønnenfjells.

¹²³ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Brev fra Overbergamtet til Rentekammeret, 11. september 1795; I utgangspunktet ble Helge Nielsen Aamodt valgt til å være med å forfatte klagen, men da han i løpet av uken ble syk, fremstod istedet Ole Clausen Hougfoss.

klagepunkter at akkordlønnen var for knapp, og at leverandørene tok for mye for varene sine.¹²⁴ Overbergamtet bestemte allikevel at supplikksskriver Höpker skulle hjelpe arbeiderne med å forfatte de ulike ankepunktene i ansøkningsen, slik at de kunne "faae Klagen meere fuldstendig".¹²⁵

I klageskriftet som ble levert inn til Overbergamtet 1. august 1795, var mange poster velkjente. Allikevel var det nytt at arbeiderne organiserte en omfattende aksjon hvor det viktigste klagepunktet var at ikke lønnen var god nok. Som vi husker fra forrige kapittel var det viktigste klagepunktet i tidligere klageaksjoner at lønn ikke hadde blitt utbetalt. Nå besværet arbeiderne seg først og fremst over at prisen på tommemålet alltid ble satt for lavt når fjellet var porøst, og for høyt når fjellet var hardt. Tidligere hadde også sprengere og løshauere fjernet gråberg som stod i veien for metallholdig berg, men fordi sølvverket nå manglet folk i disse yrkesgruppene, måtte akkordhauerne selv fjerne det. Ifølge arbeiderne ble dette arbeidet sjeldent, og alltid vilkårlig, betalt. Samtidig mente arbeiderne at tyefordringene – arbeidet med å frakte løsbrutt stein ut av gruvene, aldri ble passende betalt. Betalingen oversteg visstnok aldri "det halve, af hvad de imod Billighed kunde tilkomme".¹²⁶

Klagen som ble levert inn, var også svært omfattende, bestående av hele fjorten ulike punkter. Som tidligere klaget arbeiderne over at leverandørene tok for mye for varene sine, at de ga arbeiderne dårlige varer, og at de fikk gjeldskravene sine innført i lønnebøkene, slik at arbeiderne ikke fikk utbetalt lønn som strakk til livets opphold. Men samtidig omfattet klagen mye mer. For eksempel spurte arbeiderne om de kunne jobbe på skift som målere og veiere ved magasinet slik at "fleere derved kunde have lidet til à parte Fortieneste imellem stunder".¹²⁷ De spurte også om de kunne forsyne seg med ved fra Stads Kullebunden, istedenfor Bikiend Kullebunden, som lå lenger bort. Dette mente de at "de Formuende og de som selv holde Hæste, med meere Føye kunde gjøre, i steden for at disse i beqvem Tiid forsyne sig fra Stads Kullebunden med mange kadster brændveed paa engang".¹²⁸ Samtidig klaget arbeiderne over mølleren som de mente malte kornet til de mindre trengende først, fordi disse betalte mer,

¹²⁴ Utskrift av Overbergamtets sesjonssprotokoll, 25. juli 1795, "Dokumenter om oppløpet".

¹²⁵ Brev fra Brünnich til Moltke og Kaas, 30. september 1795, "Dokumenter om oppløpet".

¹²⁶ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 3 og 10–13. "Dokumenter om oppløpet".

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid.

mens han lot den mere trengende vente til han selv fant det beleilig. Dette ønsket arbeiderne å få en slutt på ved at "hver Bergmand kunde faae sit gods Mahlet efter det Nummer han har paa sin Mølle=Seddel".¹²⁹ Sjaktarbeiderne og løshauerne i andre og tredje revier spurte om lørdagsfri slik at de kunne "have nogen Tiid hiemme til at reparere deres Klæde, og dels see deres Huus til gode".¹³⁰ Dessuten ønsket arbeiderne at skorsteinsfeierne "lige saavel paa de yderste Kanter, som inde i store Byen, maate i betiemelige Tiid feie Skaarstens Piberne, da saadant hidtil ikke af dem er i agtaget".¹³¹

Bortsett fra punktene som omhandlet mølleren og skorsteinsfeierne rettet ikke disse klagepunktene seg mot tidligere ervervede rettigheter som var truet. Derimot vitner de om en fremtidsrettet bergallmue som ville forandre på ordninger ved verket slik at hverdagen deres kunne bli lettere. Således stemmer ikke klagepunktene helt overens med oppfatningene til Thompson om at allmuen på 1700-tallet var spesielt opptatt av å bevare sedvanebestemte ordninger.¹³² I de overnevnte punktene legitimerte heller ikke arbeiderne klagen sine med henvisning til sedvane. Et par steder i klagen brukte imidlertid arbeiderne en slik retorikk, men det begrenser seg også til et par. Et punkt gjaldt mulgten hvis de uteble fra et bieskift – det vil si mandags- og fredagsskiftene. I motsetning til tidligere mistet arbeiderne ikke bare lønnen for skiftet, nå måtte de også betale en mulgt på 36 skilling. Dette argumenterte arbeiderne for at ikke hadde vært i "brug i Fordum Tiid for Accord Heiere".¹³³

Det finnes imidlertid andre punkt i klagen som minner om perspektivet Thompson lanserer artikkelen sin. Ifølge Thompson kan brød- og matopptøyene i England på 1700-tallet knyttes opp til overgangen fra en paternalistisk til en liberalistisk verdensorden. Idealet i den paternalistiske markedsmodellen var direkte salg mellom bonden og konsumenten; salget skulle foregå i bestemte tidsrom på det lokale markedet, og ingen skulle holde varer tilbake i håp om at prisene skulle øke.¹³⁴ Alt tyder på at en slik paternalistisk markedsmodell var høyst tilstedeværende i Kongsberg. For eksempel fastsatte en forordning fra 1735 at kongelige betjenter og

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid.

¹³² E.P. Thompson (1991). Introduction: Custom and Culture, *Customs in common*, s. 193.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ E.P. Thompson (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, *Customs in common* (1991), s. 193.

bergarbeidere skulle ha forkjøpsrett på varene til de tilreisende handelsmennene ”de 4 første Timer efter Ankomsten, paa det ikke alle slige Varer af Kræmmere og Borgere skal opkøbes og derefter sættes i dyr Priis”.¹³⁵ At en slik ordning var i forvitring kan skimtes i bergallmuens klage, for eksempel ved at arbeiderne ba om at varer ikke ”maatte standses paa noget Stæd i Byen til udsalg, førend de, som have noget at hidføre og sælge, have staaet de ved Anordningerne fastsatte Tiimer paa Torvet, for der at udsælge de Vahrer de hidbringer, for de efter Tiidernes Beskaffenhed passelige Priiser”.¹³⁶ Det kan også ses i at arbeiderne ønsket å forby byens innbyggere å reise ut til bøndene for å kjøpe opp slakt, fordi bøndene dermed så sitt snitt til ”at tage ligesaa meget for det Magre som levnes den fattige Bergmand, som det de har faaet for det fede Slagtefor”.¹³⁷ I likhet med klagepunktene som omhandlet mølleren og skorsteinsfeierne forholdt arbeiderne seg her til sedvane, men samtidig brukte ikke arbeiderne byprivilegiene eksplisitt som argument. Alt i alt innholdt klagne mange punkter, lønnen må imidlertid betraktes som det viktigste ankepunktet. Arbeiderne mente at nå måtte ”Skranken blive sadte for, at de ikke maatte Fornærmes, saa at de med lyst og et Glad Hierte kunne udrette det Arbeid som de ved Sølvverket er betrod, og Anraabe Gud om at Velsigne det”.¹³⁸

3.2. Oppløpet 5. september 1795

Lørdag morgen 5. september 1795 kom bergarbeider Thomas Erichsen Sterk gående oppover mot apoteket i Kongsberg, hvor han møtte Niels Gullichsen og Ole Clausen Hougfoss. Seks uker var gått siden de hadde levert inn klagen til Overbergamtet, og nå ble de stående og snakke sammen om at folket forsamlet seg utenfor amthuset. Dette var tredje lørdag på rad at bergallmuen fordret svar på søknaden sin, og stemningen utenfor Overbergamthuset var derfor opphetet. Med ett kom ti, tolv stykker løpende mot de tre som stod ved apoteket og ”tvang dem at følge sig til Ober Berg Amt Huuset, for paa nyt at andrage, om Svar paa Ansøgningen”.¹³⁹ Men idet arbeiderne ankom

¹³⁵ Forordning 18. april 1735 ”Ang. et frit Indkiøb for Indvaanere paa Berg=Staden Kongsberg”, Schous kongelige forordninger (1795), Bd. III.

¹³⁶ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Arbeidernes klagebrev, 1. august 1795.

¹³⁷ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Arbeidernes klagebrev, 1. august 1795.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 3, Bohrhauer Thomas Erichsen Sterk.

amthuset, var allerede fire andre menn – Hans Christiansen Tamnæs, Ole Halstenseen, Jocum Paaske og Ole Hendrichsen – på vei inn til Overbergamtets møtesal ”for at bringe i Erfaring om disse 4re [foregående menn] vare Høklere eller ei”.¹⁴⁰

Inne i sesjonssalen begynte forretningene som vanlig klokken ti, med både overberghauptmann Brünnich, justisraad Essendrup, assessor Knoph og bergmester Usler tilstede, i tillegg til en rekke stigere og gesvornere. Forretningene ble avbrutt av at det banket på døren, og inn kom de fire overnevnte mennene. Arbeiderne spurte om allmuens ansøking var levert til Overbergamtet, og sa at bergfolket ikke lenger stolte på de fire første arbeiderne siden svaret hadde uteblitt så lenge. Til dette svarte Overbergamtet at de fire arbeiderne ”skulde begive sig bort, beroelige Almuen og love den med det første Svar”.¹⁴¹ Beskjeden ble overbrakt til mengden utenfor, med det resultat at det brøt ut et forferdelig leven. Da noen foreslo at fire andre skulle gå inn igjen til Overbergamtet i samme hensikt, begynte flere å rope: ”Nei, vi vil gaae alle og faae Svar endnu i Dag”.¹⁴²

I et forsøk på å berolige allmuen gikk overberghauptmann Brünnich, assessor Knoph, justisraad Essendrup og kontorbetjent Lyng ut i amthusgården, men allmuen sa de ikke ville forlate stedet før de ”erholdt O:B:A: endelige Resolution, efter hvilken Berg=Arbejderne skulle nyde Tillæg med viidere”.¹⁴³ Pensjonisten Halvor Gulbrandsen Lia, som ifølge vaktmester Ole Nilsen viste seg ”overhovedet meget ubeskeedelig”¹⁴⁴, sa at ”Almuen i Dag endelig ville ind, og det maatte absolut skee”.¹⁴⁵ Ut fra vinduet i sesjonssalen observerte overstiger Peder Post noen av bergfolkene ”vifte hen ad Kirke=Taarnet med Tørklæder eller Huer”¹⁴⁶, og idet Brünnich, Knoph, Essendrup og kontorbetjent Lyng returnerte til sesjonssalen, så Lyng en stor del av allmuen begi seg hen mot torvet og kirketårnet.¹⁴⁷ Ikke lenge etter hørte de stormklokkene ringe, og betjentene ble straks beordret ut for å stanse de ansvarlige.

På vei mot kirketårnet møtte stigeren Kaarboe arbeideren arbeideren Adam Olsen Garaas. Ifølge Garaas truet Kaarboe han med hakken sin, hvorpå Garaas sa til

¹⁴⁰ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 3, Bohrhauer Thomas Erichsen Sterk.

¹⁴¹ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Lyng.

¹⁴² ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 20, Bohrhauer Hans Christiansen Tamnæs.

¹⁴³ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 1, Bergarbeider Nils Gulliksen.

¹⁴⁴ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 7, Vaktmester Ole Nielsen.

¹⁴⁵ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 7, Vaktmester Ole Nielsen.

¹⁴⁶ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 38, Overstiger Peder Post.

¹⁴⁷ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Lyng.

han: "al den Allarm er I forbandede Snulter Skyld i som gaaer omkring og snulter i Huusene".¹⁴⁸ Garaas var sint på Kaarboe fordi han hadde vært hos han mens "hans Kone laae meget syg og skumlede for han, samt ville have Brændviin".¹⁴⁹ Borte ved kirketårnet møtte også Kaarboe arbeideren Michel Gulbrandsen, og da Kaarboe spurte Gulbrandsen hvor han skulle hen, svarte Gulbrandsen at han "vilde op i Taarnet, og hielpe sine Kamerader at ringe".¹⁵⁰ Mange hørte stormklokkene kime og snart "forøgedes Hoben"¹⁵¹, torvet ble "opfyldt af Mennesker"¹⁵², og folk "skreeg og raabte imellom sig og til hinanden".¹⁵³

Kaarboe var den første stigeren som ankom tårndøren og "vilde for at adsprede folket, bruge sin Hakke, og slog med den iblant Folket".¹⁵⁴ Han ga arbeideren Michel Røraas "et Rap med sin Hakke"¹⁵⁵, med det påfølgende resultat at folket angrep han, mens de ropte "Alle som een".¹⁵⁶ Ifølge overstiger Jørgen Johannsen Berg hadde adskillige "fat paa han, nogle ved hænderne andre ved fødderne", og noen ropte "gaae Du denne Vej, og du did hen, saa skal vi splitte han ad".¹⁵⁷ Overstiger Arneberg ankom stedet og ropte til allmuen "at de for Guds Skyld vilde stille sig til Roelighed"¹⁵⁸, noe som førte til at menneskemengden vendte seg mot han i stedet. Arneberg "blev løftet op fra Jorden"¹⁵⁹, hatten hans "fløy i Veijret"¹⁶⁰, og idet folket angrep han, hørte man stigeren rope: "Gud hielpe mig".¹⁶¹

Mens Kaarboe slapp unna, ble Arneberg mishandlet – klærne ble "revet av han"¹⁶² og ansiktet hans "synderrevet".¹⁶³ Flere stigere kom løpende til, men ble skremt av det som skjedde. Overstiger Hans Gulbrandsen fikk høre at "det ikke skulde

¹⁴⁸ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 118, Bergarbeider Adam O. Garaas.

¹⁴⁹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 118, Bergarbeider Adam O. Garaas.

¹⁵⁰ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 14, Stigerdrenge Johannes Svensen.

¹⁵¹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 103, Bergarbeider Anders Skruvendt.

¹⁵² "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 94, Bergarbeider Ditlef Svendsen.

¹⁵³ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 97, Bergarbeider Jacob Tislegaard.

¹⁵⁴ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 7, Vaktmester Ole Nilsen.

¹⁵⁵ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 102, Bergarbeider Niels Jørgensen

Brønstad; "Protokoll over rettssaken", Forhør 97, Bergarbeider Niels Jørgensen Brønstad.

¹⁵⁶ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 52, Einfahrer Samuel Thorsen.

¹⁵⁷ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 42, Overstiger Jørgen Johannesen Berg.

¹⁵⁸ "Protokoll over rettssaken", Skriftlig innberetning, Overstiger Elias Arneberg, 5. oktober 1795.

¹⁵⁹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 120, Bergarbeider Anders Jonassen.

¹⁶⁰ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 10, Bergarbeider Ole Halsteensen.

¹⁶¹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 118, Bergarbeider Adam O. Garaas.

¹⁶² "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 7, Vaktmester Ole Nielsen.

¹⁶³ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 6, Gesvornen Tax.

gaae ham bedre end Arneberg”¹⁶⁴, og da overstiger Jonas Graven prøvde å formane allmuen til å begi seg bort, fikk han til svar ”gaae hiem, I have Intet at bestille, havde vi saa meget at leve af som I, skulde vi og være roelige; men sulten kunde bide hvast”.¹⁶⁵

På samme tidspunkt som voldsomhetene utspant seg på kirketorget, holdt presten Weidemann en døpeakt inne i kirken, hvor ni eller ti barn skulle til dåpen. Her var minst tredivet faddere tilstede, i tillegg til klokkeren, gamle rektor Scheen.

Da Weidemann spurte forsamlingen hvorfor allmuen ringte med klokkene, svarte, ifølge Weidemann, en stemme iblant folket ”Vi ringe Storm for vore Rettigheder og fordie vi ikke haave faaet Svar paa vor Ansøgning til Ober Berg Amtet”.¹⁶⁶

Ikke langt fra kirken, nærmere bestemt ved ”Stakketværket uden for Haven ved Præsten Normans Gaard”, stod Maria Hansdatter, tjenestepike hos presten Normand, sammen med sin ”Medtienerinde Georgine”.¹⁶⁷ Plutselig så de ”en Hoben Qvindfolk forsamlede, som støiede og skreeg de vilde have fat paa Frue Brünnich”, overberghauptmann Brünnichs hustru.¹⁶⁸ Maria Hansdatter sa til Georgine: ”Gud veed hvad alle de koner vil, man burde tage en Svulke og jage dem hiem med”¹⁶⁹, ”disse kone kunde heller gaae hiem og spinde paa deres Rok”.¹⁷⁰ Da dette var sagt ”stormede Kiellingerne ind paa hende”, noe som gjorde at hun ”retirerede ind i Huuset”.¹⁷¹ Mads Hansen, som også var tjener hos presten Normand, gikk ut for å avverge at kvinnene ”skulle legge Haand paa Pigen”.¹⁷² Men da ”greeb Helle Wejs ham i Brüstet og sagde har du saa meget til overs for Pigen, saa skal Du undgielde for henne”.¹⁷³ Kvinnene sa til ”Jomfru Kreÿdahl at de maate faae fat paa Departientinden, da de vilde rive hende i Stykker”.¹⁷⁴ Bakgrunnen for at damene var sinte på fru Brünnich er uviss, men ifølge den unge sprengeren Christopher Marcussen sa Berthe Maria Willachsen at ”hun havde forettet Arbejde for Ober Berg Haupt Mandens Frue, og ikke erholdt riktig

¹⁶⁴ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 49, Overstiger Hans Gulbrandsen.

¹⁶⁵ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 35, Overstiger Jonas Graven.

¹⁶⁶ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Brev 11. mars 1796, Presten Weidemann; ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 110, Klokke Scheen.

¹⁶⁷ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 63, Tjenestepike Maria Hansdatter.

¹⁶⁸ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 63, Tjenestepike Maria Hansdatter.

¹⁶⁹ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 63, Tjenestepike Maria Hansdatter.

¹⁷⁰ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 67, Berthe Maria Willachsen.

¹⁷¹ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 70, Tjenestegutt Mads Hansen.

¹⁷² ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 70, Tjenestegutt Mads Hansen.

¹⁷³ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 70, Tjenestegutt Mads Hansen.

¹⁷⁴ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 63, Tjenestepike Maria Hansdatter.

Betaling”.¹⁷⁵ Brünnich mente derimot at årsaken til tumulten var at ”Sognepræstens Pige havde udladt sig om deres Lediggang o.s.v.”.¹⁷⁶

I forværelset til sesjonssalen hadde det samlet seg en mengde mennesker. Folk hamret på dørene til salen og da justisråd Essendrup gikk til døren og spurte hvem det var som banket, tok arbeideren Ole Andersen Eger ordet, svinget tørklet eller luen i været, og sa: ”Vi ere alle som een, og een som alle”.¹⁷⁷ Essendrup lukket straks døren igjen, men da begynte allmuen ”at trænge saa vel til Contoiret som den store Sals-Dør”.¹⁷⁸ Larmen steg og mengden forsøkte å bryte opp døren. Til slutt lykkes de og i neste sekund så den nærmere 80 år gamle pukkforvalteren Thov Siulsen, bergfolkene ”stimle ind som Sand”.¹⁷⁹ Overstiger Johannes Lydemark søkte med sine ytterste krefter og holde den innstrømmende allmuen tilbake, men de forble, ifølge han, ”lige glubske”.¹⁸⁰ De første som kom inn i rommet bega seg ”strax til Vinduet, som blev udtaget”¹⁸¹, og ”en stoer Deel af den uden om forsamlede Hoben krøb ind”.¹⁸² Utenfor amthusvinduene stod arbeideren Ole Andersen Eger og ropte: ”Lad os tage fat paa Stigerne, da disse ikke ere bædre end de andre”.¹⁸³ Også den store døren til sesjonssalen ble åpnet og rommet ble fylt av ”megen Støÿ og Larm”.¹⁸⁴ En arbeider i brun trøye ”sprang ind og ut af Vinduet”¹⁸⁵, en annen kastet hatten i været og sa ”Almuen vil have Svar paa sin Pro Memoria endnu i Dag”.¹⁸⁶ Mange ropte ”alle som een”.¹⁸⁷ En kvinne løftet parykken av vaktmesteren, kastet den under sine ben og ropte ”kom nu som en mand, nu vil de slaae”¹⁸⁸, mens en annen oppfordret ”Folket at være færm”¹⁸⁹ og skrek ”vær nu alle som en Mand”.¹⁹⁰ En tredje kvinne stakk hodet

¹⁷⁵ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 125, Sprenger Christopher Marcussen.

¹⁷⁶ Brünnichs redegjørelse om oppløpet, s. 85, Foliobind 73b, ”Brünnichs samling”.

¹⁷⁷ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 58, Overpukkstiger Ingebret Gulbrandsen.

¹⁷⁸ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 58, Overpukkstiger Ingebret Gulbrandsen.

¹⁷⁹ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 116, Pukkforvalter Tov Siulsen.

¹⁸⁰ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 26, Overstiger Johannes Lydemark.

¹⁸¹ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Lyng.

¹⁸² ”Protokoll over rettssaken”, Skriftlig innberetning, Gesvorer Usler, 1. oktober 1795.

¹⁸³ ”Protokoll over rettssaken”, Vitne 37, Overstiger Jørgen Samuelsen.

¹⁸⁴ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 103, Bergarbeider Anders Olsen Skruvendt.

¹⁸⁵ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Lyng.

¹⁸⁶ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 45, Overstiger Falchenberg.

¹⁸⁷ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 119, Bergarbeider Nicolaj Narverud.

¹⁸⁸ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 28, Opseer Ole Holst.

¹⁸⁹ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 35, Overstiger Jonas Graven.

¹⁹⁰ ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Forhør 29, Vaktmester Ole Nielsen.

inn av vinduet, slo hånden i vinduskarmen og ropte: "Det er ikke for tidlig at vi vogner nu"¹⁹¹, "Det er Tiid at Vi vogner"¹⁹².

Mengden trykket seg frem og vaktmesteren, som nå var "uden Parÿk og med blottet hovud"¹⁹³, ble presset fremover. Bergarbeider Michel Gulbrandsen gikk opp til skranken der overberghauptmann Brünnich satt, løftet han opp etter kjolen og trakk ham til seg, mens han skrek "skaf os Ret"¹⁹⁴. "Fraaden stoed ham for munden"¹⁹⁵, og mange i salen ropte "tag ham hid"¹⁹⁶, "grib han, grib han"¹⁹⁷. Arbeideren Jørgen Larsen Berg sa til Brünnich at han skulle ta hans sønn i arbeide. Men da sønnen til Brünnich var en krøpling, svarte en av Overbergamtets medlemmer "Vi kan ikke forsvare at tage en krøbling". "Saa skal leg bære ham til Ier, så I kan føde han", svarte Berg da.¹⁹⁸ Noen barn kom også inn i sesjonssalen og da justisråd Essendrup spurte hva de gjorde her, svarte Michel Gulbrandsen "at i Fald han rørte en af disse Børn, skulle han knuse han som Sand"¹⁹⁹. Ifølge gesvorne Usler var det mange som sa "at deres fortjeneste og Løn bliver nu saa indskrænket og fra dem taget, at de omsider af Hunger maae crepere"²⁰⁰.

Ifølge vaktmester Ole Nielsen var kvinnene minst like voldsomme som mennene der de "klÿngede sig om Sessions Salens Vinduer, besværet sig over at deres Mænd slet ingen Fortjeneste havde, og opmuntrede Hoben at være ferm"²⁰¹. En av kvinnene Berthe Maria Willachsen, Søren Willachsens kone, ble oppfattet som særdeles grov, da hun sa: "Dievelen skulde gale i Dere allesamen, jeres tykke vomme! De var værdt der skulde spindes Snorer av jeres Tarme"²⁰². Bergarbeideren Mathias Dahl ropte at "han strax ville forføÿe Sig hen til Oberstiger Nickerud for at Partere han"²⁰³, og litt senere ble Dahl observert tett ved skranken, mens han med lønnboken i hånden "fordrede

¹⁹¹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 5, Bergmester Usler; Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Henkel Lÿng.

¹⁹² "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 104, Gesvorne Usler.

¹⁹³ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Brev fra Brünnich, Kongsberg 30. september, 1795.

¹⁹⁴ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 19, Presten Halling.

¹⁹⁵ "Protokoll over rettsaken", Forhør 77, Bergmester Madelung.

¹⁹⁶ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 51, Einfahrer Falckenberg.

¹⁹⁷ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 58, Overpukkstiger Gulbrandsen.

¹⁹⁸ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 7, Vaktmester Ole Nilsen.

¹⁹⁹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 106, Bergarbeider Ole L. Isachsen.

²⁰⁰ "Protokoll over rettsaken", Skriftlig innberetning, Gesvorne Usler, 1. oktober 1795.

²⁰¹ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 7, Vaktmester Ole Nilsen.

²⁰² "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 58, Overpukkstiger Ingebret Gulbrandsen.

²⁰³ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 80, Bergarbeider Knud Olsen.

Ret for sin Løn".²⁰⁴ Arbeideren Michel Gulbrandsen opptrådte like truende som Dahl og sa at han, i tillegg til å "vilde rive alt i Stykker"²⁰⁵, ønsket å "rive led for led, og lem for lem" på gesvorner Hans Hermansen Falckenberg, fordi Falckenberg hadde avkortet han to ganger på fertelen.²⁰⁶ Til bergkasserer Berggraw sa han "gid der stoed en Dievel i hver Tarm Stump Ende paa Eder".²⁰⁷ Og da overstiger Lars Uldrichsen sa til Gulbrandsen at han at han ikke skulle være så grov, svarte Gulbrandsen med å rope gjentatte ganger: "Arrester mig kun, Arrester mig kun".²⁰⁸ Midt oppi tumulten, prøvde Brünnich å oppsette "et Brev til Rentekammeret i haab at komme med Exprese betienterne og for Postens Afgang til Moss".²⁰⁹ Det rakk han imidlertid ikke. Samtidig noterte Brünnich seg at "Overtalelse og løfter kunde ikke stille deres Uroe og de agtede intet af hvad dem blev sagt, men loe spotterlig".²¹⁰ Til slutt så ikke justisråd Essendrup noen annen utvei enn å love arbeiderne "at Lønnen skulde forøges".²¹¹ Ifølge bergmester Usler bestod denne bestemmelsen i at "alle de fortingte Hauere som i sidstafvigte 9de Maaned, ikke havde fulde 6Rder i Løn, skulde blive tillagt saa meget som derpaa manglede, samt at Sprængerne for denne Maaned skulde nyde 1Rder over Magazinet".²¹² Da dette var blitt bestemt, "bleve de roelige og forføyede sig bort".²¹³ Men ikke alle klarte å roe seg ned like raskt. En av disse var konen Helle Wejs som da hun møtte overstiger Torger Antonisen i amthusgården litt etterpå, skrek: "vare alle Bergmands Koner som ieg, saa skulde de faae Pisk allesamen".²¹⁴

3.3. Arbeidernes forklaringer

Thompson mente altså at et brudd på tradisjonelle rettigheter og sedvaner, var en vanligere årsak til oppløp enn en dramatisk oppgang i kornprisene.²¹⁵ Stemmer dette

²⁰⁴ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 103, Bergarbeider Anders Skruvendt.

²⁰⁵ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 51, Einfahrer H. H. Falckenberg.

²⁰⁶ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 14, Overstiger Lars Uldrichsen.

²⁰⁷ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 115, Bergkasserer Berggraw.

²⁰⁸ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 14, Overstiger Lars Uldrichsen.

²⁰⁹ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Brev fra Brünnich, Kongsberg 30. september, 1795.

²¹⁰ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Brev fra Brünnich, Kongsberg 30. september, 1795.

²¹¹ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 3, Bergarbeider Thomas Erichsen Sterk.

²¹² "Protokoll over rettssaken", Skriftlig innberetning fra Bergmester Usler, 1. oktober, 1795, s. 22.

²¹³ "Protokoll over rettssaken", Skriftlig innberetning fra Bergmester Usler, 1. oktober, 1795, s. 22.

²¹⁴ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll", Forhør 44, Overstiger Torger Antonisen.

²¹⁵ E.P. Thompson (1971). "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Customs in common*, s. 188.

overens med hvordan arbeiderne selv legitimerte handlingene sine på oppløpsdagen? Dette er vanskelig å slå fast fordi begge betingelsene var tilstede forut for oppløpet. Som nevnt tidligere, hadde prisene på korn nådd usedvanlige høyder denne sommeren. Og som vi kan lese ut ifra kommentarene som falt på oppløpsdagen, legitimerte noen av arbeiderne handlingene sine ved å referere til at de var sultne. Ifølge gesvornen Usler var det også mange som at lønnen deres ble så innskrenket at de fryktet at de kom til å dø av sult. På den andre siden var det en stemme i kirken som sa at arbeiderne ringte med klokkene fordi de ikke hadde fått svar på ansøking deres til Overbergamtet. Også Niels Gullichsen, en av de fire arbeiderne som underskrev og leverte klagen 1. august 1795, forklarte at årsaken til oppløpet "havde sin Grund derudi at Almuen var misfornøyet over at den før bemeldte Ansøgning af 1te Aug: laae endnu ubesvaret [...] og at den derfor frøgtede, slet intet Svar at skulde erholde".²¹⁶

Således kan vi se at arbeiderne legitimerte handlingene sine på oppløpsdagen både ved å referere til at de ikke hadde fått riktig lønn, ved å referere til sult, men også ved å referere til at Overbergamtet ikke hadde svart på klagen deres. Sistnevnte kan tolkes som et uttrykk for at Overbergamtet hadde brutt med allmuens moralske forventninger, da allmuen mente at myndighetene hadde brukt urettmessig lang tid på å svare på klagen. Allikevel var det flere observatører som uttrykte forundring over denne forklaringen. To kommisærer som vi skal bli kjent med senere, Frederik Julius Kaas og Marcus Gjøre Rosenkrantz, syntes forøvrig denne forklaringen var merkelig.²¹⁷ Kanskje kan forklaringen ligge i at de dyre tidene gjorde at allmuens terskel for fornærmelser var lavere enn tidligere. Men som vi skal se i neste kapittel, finnes det også tegn på allmuen hadde snakket om å gjøre oppløp en god stund i forveien. Dessuten er det et viktig poeng at slagordet bergallmuen fortsatt brukte slagordet: "Vi ere alle som een, og een som alle".²¹⁸ Mange arbeidere ropte dette slagordet på oppløpsdagen. Det viser at slagordet ikke var gått i glemmeboken, men fremdeles var i virksomhet blant allmuen. Men på grunn av 1776- og 1793-reskriptet, hadde allmuen sluttet å bruke slagordet ovenfor myndighetene. Nå kom slagordet tilbake til det offentlige rom, og det med full kraft.

²¹⁶ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 1, Bergarbeider Nils Gullichsen.

²¹⁷ Se side 76.

²¹⁸ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 58, Overpukkstiger Ingebret Gulbrandsen.

Med tanke på forholdet mellom arbeiderne og øvrigheten kommer det klart frem at arbeidernes aggresjon rettet seg mot de lokale myndighetene, i særdeleshet mot stigerne og overberghauptmann Brünnich. I motsetning til Lofthusbevegelsen og arbeiderreisningen i Kongsberg på 1770-tallet, involverte ikke arbeiderne sentralmyndighetene i København før de gikk til aksjon. Årsaken til dette er uklar, men antagelig kan forordningen fra 1793 hatt en innvirkning på allmuens atferd. Ifølge forordningen kunne ikke arbeiderne klage videre til myndighetene i København, før de hadde fått svar fra Overbergamtet. I hvert fall var det slik arbeidernes kommende forsvarer Langballe tolket forordningen.²¹⁹ Arbeiderne var derfor svært avhengige av svar fra Overbergamtet.

3.4. Myndighetenes første reaksjon

Seks dager etter oppløpet skrev Brünnich et omfattende brev til Rentekammeret i København og beskrev hva som hadde skjedd. Selv om Brünnich mente at antall forsamlede bergarbeidere under oppløpet ikke oversteg 400 personer, anmodet han Rentekammeret om at bergstaden inntil videre burde bli forsynt med "en saadan Garnison, som kan hindre den Opsætsige og Ulydige Deel af Bergalmuen fra at begaae flere Voldsomheder".²²⁰ Fem dager senere befalte myndighetene i København de to kammerherrene Frederik Moltke og Frederik Julius Kaas om å opprette en kommisjon, som i tillegg til å arrestere de skyldige, skulle rekvirere en tilstrekkelige militær styrke hvis de fant det nødvendig. Rentekammeret sendte også en ekspresspakke til Overbergamtet som inneholdt tyve pakker med "trykt Kongelig Advarsel og Bekjendtgjørelse".²²¹ Frederik Moltke var på det tidspunktet stiftamtman i Akershus, mens Frederik Julius Kaas var generalauditør i Det kongelige norske generalitets- og kommissariatskollegium – landets øverste militære myndighet.

Samme dag som Overbergamtet mottok pakkene med kongelig advarsel og bekjentgjørelse, ba imidlertid Moltke og Kaas en av Overbergamtets medlemmer om å komme til Christiania, slik at de sammen kunne "bedømme hvilke Midler, der kunde

²¹⁹ "Protokoll over rettssaken", Forsvarer Langballes prosedyre, s. 142.

²²⁰ "Molte og Kaas' kommisjonsprotokoll", Brev fra Brünnich, Kongsberg 11. september 1795.

²²¹ Brev fra Brünnich, 26. september 1795, "Dokumenter om oppløpet".

være de hensigstmæssige”.²²² Dette førte til at Overbergamtet ventet med å publisere plakatene til ”Aftale med Stiftamtmanden og Kammerherre Kaas var givet”.²²³ Dagen etter Moltke og Kaas hadde invitert en av Overbergamtets medlemmer til Christiania, skrev Moltke et brev til Generalitetet – som Det kongelige norske generalitets- og kommissariatskollegiet også ble kalt. Her argumenterte han for at kommisjonen ikke burde begynne sitt arbeide før en tilstrekkelig militær styrke var rekvirert:

”Saa ønskeligt som det vist vilde være at efterkomme denne allerhøyeste Befaling, uden til den Ende at anvende Magten og bruge militaire assistance, saalidet kan man efter det allerede passerede, og med gemýtternes nærværende Stemning formode saadant; letteligen kunne man compromittere Regieringen og forseile Hensigten med samme Foranstaltninger, naar man vilde begynde de befalede Foranstaltninger [kommisjonsundersøkelsene] uden tillige at være i Forveijen vis paa uforstyrret at kunne fuldføre samme, og iversette den befalede Arrest.”²²⁴

Moltke fastslo at styrken ikke burde være svakere enn 1000 mann, av hensyn til ”den Kongsbergske almues Mængde, og den Muelighed for at tilgrændsende Sogne kunne foreene sig med samme”.²²⁵ Dagen etter befalte Generalitetet at en kommando av Det norske jegerkorps bestående av 200 mann skulle ”Marchere fra Moss til Kongsberg”.²²⁶ Jegerne skulle ta den nærmeste vei over Horten og til vanns skulle kommandoen bli gitt ”de fornødne Baade eller Færger med dygtige Roersfolk”.²²⁷ Målet var at korpset skulle ”indtreffe i Hogsund førstkommende Tirsdag Aften den 29de i denne Maaned”.²²⁸ Men kommandøren for Det norske jegerkorps, kammerherre Major von Staffeldt, mente at det ikke var mulig å dra fra Moss før andre oktober fordi han så seg ”nødsaget til at beordre Folk fra Lier og Eger, fra Trøgstad og Eidsberg saavel som fra Sannehærret og Hærum Sogner”.²²⁹ Hvis korpset lykkes med dette, ville de være fremme i Bragernes tredje oktober, kun avbrutt av et nattkvarter i Holmestrand.²³⁰

²²² Brev fra Brünnich, 26. september 1795, ”Dokumenter om oppløpet”.

²²³ Brev fra Brünnich, 26. september 1795, ”Dokumenter om oppløpet”.

²²⁴ RA. Det kongelige norske kommissariatskollegium, Generalitets- og kommissariatskollegiet. Realistisk ordnede pakkersaker. Krieger, uroligheter, mobilisering. Uroligheter 1795–1802. Brev fra Moltke til Generalitetet, 24. september 1795. Pakkenavn heretter: ”Uroligheter”.

²²⁵ Brev fra Moltke til Generalitetet, 24. september 1795, ”Uroligheter”.

²²⁶ Brev fra Generalitetet, 25. september 1795, ”Uroligheter”.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Brev fra Generalitetet, 25. september 1795, ”Uroligheter”.

²²⁹ Brev fra Major von Staffeldt, 24. september 1795, ”Uroligheter”.

²³⁰ Brev fra Major von Staffeldt, 24. september 1795, ”Uroligheter”.

Mye tyder allikevel på at deler av de militære styrkene innfant seg i Hokksund 29. september, for ifølge Moltke og berglege Rosted, ankom militæret bergstaden den 30. september.²³¹ Generalmajor Hans Jacob Henning Hesselberg hadde den øverste kommandoen, og ifølge han bestod troppene av deler av Det kongelige artillerikorps og Det sandeske dragonregiment, samt deler av Akershus infanteriregiment og Det norske jegerkorps. Tilsammen bestod styrkene av 4 kapteiner, 12 løytnanter, 32 over- og underoffiserer, 26 dragoner, 45 artillerister, 100 jegere og 154 grenaderer.²³²

Det kan se ut som om møtet med overberghauptmann Brünnich og overbergamtskriver Riegels i Christiania, hadde ført til at Moltke vurderte det militære behovet noe annerledes. For dagen etter dette møtet modifiserte han den første bestillingen på 1000 mann til i stedet å bestå av 500 mann.²³³ Som vi ser kom det allikevel ikke enn 373 mann til Kongsberg 30. september.²³⁴ Det betyr at den militære styrken var av samme størrelse som den som hadde inntatt Porsgrunn og Skien et par måneder i forveien.²³⁵ En medvirkende årsak til at Moltke først tok oppløpet svært alvorlig, kan ha vært ryktene som spredde seg om oppløpet. Ifølge historiker Sverre Steen kunne man kort tid etter oppløpet lese i danske og tyske aviser at hele Kongsberg var i opprør og at overberghauptmann Brünnich hadde rømt.²³⁶ Dette bekreftes også ved at Brünnich et par måneder senere fikk trykket en notis i avisen Norske Intelligenssedler der han viste til at Hamborger Correspondent og Fyendske Avertissement, som hadde skrevet om oppløpet, var kommet med "adskillige Urigtigheder".²³⁷ Her avkreftet han at oppløpet hadde fremholdt til militæret ankom, at overberghauptmannen hadde rømt fra verket, og at arbeiderne hadde fått høyere lønn som en følge av oppløpet. Interessant nok ga Brünnich en langt mildere versjon av oppløpet her, enn han ga andre steder. Som nevnt ovenfor hadde Brünnich tidligere

²³¹ Brev fra Moltke, 26. september 1795, "Dokumenter om oppløpet"; Larsen, Øyvind (1994). *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, s. 27.

²³² Brev fra Hesselberg til Overbergamtet, 28. september 1795. Foliobind 73b, "Brünnichs samling". Dragon var en soldat på hest, i motsetning til en infanterist som kom til fots. En grenader var en granatkaster. Artillerister tok hånd om kanonene.

²³³ Brev fra Moltke, 26. september 1795, "Dokumenter om oppløpet".

²³⁴ Brev fra Hesselberg til Overbergamtet, 28. september 1795. Foliobind 73b, "Brünnichs samling".

²³⁵ Seierstad, Ivar (1958). *Skiens historie*, Bd. I, s. 500. Denne styrken bestod av 300 mann fra Det norske jegerkorps og 50 kavallerister fra Larvik. Styrken hadde også med seg 4 kanoner. Oppløpet fant sted Sankthansaften 1795 og bestod av rundt 300 bønder og strandsittere fra Gjerpen og Porsgrunn.

²³⁶ Steen, Sverre (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Bd. VII, s. 167.

²³⁷ Utdrag fra Norske Intelligenssedler 4. november 1795. Foliobind 73b, "Brünnichs samling".

sagt til Rentekammeret at det samlede arbeiderantallet på oppløpsdagen neppe oversteg fire hundre, mens i bekjentgjørelsen som ble trykket i Norske Intelligenssedler hevdet han at antallet snarere var to til tre hundre. Samtidig irettesatte Brünnich korrespondentene for at de ikke har fått med seg at magasinet i bergstaden ga arbeiderne billigere varer ”i de dyre Tiider”.²³⁸ Brünnichs syntes derfor det var best å informere om dette og listet opp pris på en rekke ulike kornsorter som arbeiderne fikk billig av magasinet.

Også berglege Rosted forteller om ryktene som fremsto i forkant av soldatenes innmarsj i bergstaden. Ifølge Rosted hadde for eksempel soldatene blitt fortalt at:

”Bergalmuen vilde samle sig ved *Kragebakkerne* oven for Staden, og der overfalde de Militaire med Stene og hvad andet de havde ved Haanden. Adskillige af de Militaire, som ikke kjendte noget til den Fjende, Rygtet have afmalet saa frygtelig, toge en formelig Afsked med deres Familie, som om de droge den visse Død i Møde, usikkre paa, om de mere samledes igjen.”²³⁹

Berglege Rosted ser ut til å ha moret seg over denne forestillingen, siden soldatene i ”Stedet for at drage i en blodig Bataille, der var dem forestillet som uundgaaelig, marscherede ganske trygge ind i Staden, og saa i deres Fjende Ingen andre, end nogle udtørrede levende Beenrader, der med den største Rolighed ansaae dette frygtelige Indtog”.²⁴⁰ Moltke og Kaas reiste til Kongsberg tre dager før de militæres ankomst. Allikevel ville kammerherrene ikke foreta noen videre undersøkelse, fordi de mente at man uten en tilstrekkelig garnison ”neppe ville være i Stand til at Handle med Eftertryk”.²⁴¹ I stedet for ble den kongelige trykte advarsel og bekjentgjørelse ”offentlig Bekjendtgiort i bergstaden og opplæset i Gaadene og paa Amthuset”.²⁴²

Av disse opplysningene kan man trekke den konklusjon at Moltke vurderte arbeideroppløpet i Kongsberg alvorlig, spesielt med tanke på at han først mente at styrken ikke burde være svakere enn 1000 mann. Men dette kan være forståelig med

²³⁸ Utdrag fra *Norske Intelligenssedler*, 4. november 1795. Foliobind 73b, ”Brünnichs samling”.

²³⁹ Larsen, Øyvind (1994). Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet, s. 28.

²⁴⁰ Larsen, Øyvind (1994). Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet, s. 28.

²⁴¹ Brev fra Moltke, 26. september 1795, ”Dokumenter om oppløpet”.

²⁴² Brünnichs beretning om oppløpet, Foliobind 73b, ”Brünnichs samling”; Brev fra Brünnich, 26. september 1795, ”Dokumenter om oppløpet”.

tanke på hvilken størrelse Lofthusbevegelsen hadde antatt bare åtte år i forveien og med tanke på at det noen måneder i forveien hadde oppstått oppløp i både Christiania, Porsgrunn og Skien. Samtidig var revolusjonsfrykten blant makthaverne i Europa høyst tilstedeværende. At Moltke var redd for at bevegelsen kunne vokse med tiden kommer også frem ved at han fryktet at allmuen fra bergstadens nabosogn skulle forene seg med allmuen i Kongsberg.²⁴³

3.5. Kapittelkonklusjon

Klageaksjonen skilte seg fra tidligere klageaksjoner ved at arbeiderne organiserte en omfattende aksjon, selv om de fikk utbetalt lønnen sin hver måned. Tidligere hadde manglende lønnsutbetaling vært den viktigste årsaken til aksjoner ved verket. Hovedankepunktet i klagen var at betalingen for akkordarbeidet var for knapp. Slik sett er jeg enig med Bagge og Mykland om at klageaksjonen til en viss grad står i kontrast til tidligere opptøyer ved verket. Med tanke på Thompson og Rudé oppfatninger om at klager hovedsakelig ble legitimert med henvisning til tidligere ervervede rettigheter, stemmer dette delvis. Mange av klagepunkter handlet om at handelsmennene, mølleren og betjentene ved sølvverket, ikke fulgte regler som var fastsatt, men flere klagepunkter rettet seg også inn mot nye forhold. Eksempler på dette er ønsket om å få lørdagsfri, ønsket om å jobbe på skift som målere og veiere ved magasinet og ønsket om å få hente ved, ved Stadskullebunden. Men det var ikke dette arbeiderne legitimerte handlingene sine med på oppløpsdagen. Under oppløpet refererte arbeiderne først og fremst til at lønnen var så lav at de fryktet at de kom til å dø av sult, og at Overbergamtet hadde brukt for lang tid til å svare på klagen. Slik sett kan de utløsende årsakene til oppløpet ses både i prisstigningen på matvarer, slik som Rude har poengtert, og i det at myndighetene brøt med sedvanen, slik som Thompson har poengtert. Som vi har sett vurderte også myndighetene i Christiania situasjonen som alvorlig, de ikke ville starte forhør før en tilstrekkelig garnison var på plass. Trusselen kan allikevel ikke ha blitt regnet som umiddelbar, siden det tok en hel måned før den var på plass. At Moltke fortsatt fryktet revolusjon kan komme til uttrykk ved at han fryktet at tilgrensende sogn skulle forene seg med arbeiderne.

²⁴³ Brev fra Moltke til Generalitetet, 24. september 1795, "Uroligheter".

Kapittel 4. De første kommisjonforhørene

Som vi så innledningsvis mente Rudé at spontanitet, og mangel på organisering og lederskap, preget de folkelige protestene som fant sted på 1700-tallet. I sin artikkel ønsket Thompson derimot å vise hvordan matopptøyer på 1700-tallet, bar preg av disiplin og organisering. Vi har også sett at den norske historikeren Edvard Bull mente at arbeideropptøyene ved sølvverket i tidlig moderne tid, ikke bare preg av noe planmessig arbeide. Dette synet opponerte historikeren Joh. K. Bergwitz mot noen år senere – Bergwitz mente han kunne se en utvikling i bergarbeidernes evne til å organisere seg på 1700-tallet. I dette kapitlet vil jeg med utgangspunkt i de overnevnte synspunktene diskutere i hvilken grad arbeideroppløpet i Kongsberg, kan sies å ha vært godt planlagt og organisert. Jeg vil også se på hvilken rolle alder, tradisjon og ledelse spilte i oppløpet. Diskusjonen vil foregå med Moltke og Kaas' kommisjonsforhør som bakteppe.

4.1. Planlegging og organisering

Onsdag 30. september begynte Moltke og Kaas å avhøre arbeidere, mellomledere og embetsmenn i overbergamthuset på Kongsberg.²⁴⁴ Her fikk de to kommisjonsherrene erfare at det hadde eksistert rykter i bergstaden om et forestående oppløp i forkant av den aktuelle lørdagen. Selv fortalte overberghauptmann Brünnich at han lenge før oppløpet hadde hørt rykter om "et dristig Overlæg mellom nogle".²⁴⁵ Ryktene stammet fra overslemmer i kongens pukkverk Erich Jacobsen Mosebach. Ifølge Brünnich hadde Mosebach blitt invitert av hans beslektede ertssjeider Søren Willachsen og pensjonisten Halvor Gulbrandsen Lia til en hemmelig samtale om dette. Da Mosebach senere ble konfrontert med påstanden, sa han at han ikke kunne "nægte at han jo for i det mindste et Aar siden, ved en nu afdød Anders Olsen Marsovnens, var bleven underrettet om at en vis Halvor Gulbrandsen, som nu er Pensionist [...] skal have udladt sig herom til en Søren Willachsen i Anders Marsovnens Huus".²⁴⁶ Mosebach

²⁴⁴ Dette delkapitlet er basert på både den informasjonen som kom fra under Moltke og Kaas' sine kommisjonsforhør og de kommisjonsforhørene som ble foretatt av Rosenkrantz og Sommerhielm mars 1796. I ett forsøk på å bevare kronologien, har jeg unnlatt å nevne dette i teksten.

²⁴⁵ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Brev fra Brünnich, 8. mars 1796, s. 63.

²⁴⁶ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 113, Overslemmer Mosebach, s. 97.

medga allikevel ikke at han selv hadde blitt invitert til å samtale om dette og la vekt på at så snart han hadde fått "Underretning derom, meldte han det for Ober Berg Casserer Berggraw, som igjen meldte det for Ober Berg Hauptmanden".²⁴⁷ Men det var ikke bare Mosebach som hadde hørt folk snakke om oppløp. Også overpukkstiger Engebret Gulbrandsen fortalte at han "paa adskillige Stæder [...] havde hørt tale derom, endog længe forud den første Tumult i Juli Maaned".²⁴⁸

Det ser ut til å ha foregått noe organisering den siste tiden før oppløpet. Overstiger Jørgen Johannsen Berg fortalte for eksempel at han hadde hatt besøk av bergarbeider Jørgen Larsen Berg tre uker før oppløpet. Etter sigende skal Larsen Berg da ha sagt "at naar Sandsvær og Numedals Reveer samles paa Torvet, da ville de ringe meed Klokken, og naar Klokken gik, da skulde Menige Mand møde for at slaae ihjel, og Stigerne skulde blive de første".²⁴⁹ Opseer Ole Holst kunne fortelle at da han "Torsdag Aften for Opløbet gik udi sin Gang for at lukke døren, saae han 3 a 4 Berg=Folk gaae forbie og hørte disse sige, at paa næste Løverdags vil vi ind og have Svar paa vor Ansøgning, men formedelst Mørket kiendte han dem ikke".²⁵⁰ Også bergarbeider Hendrich Friedrich Koth fortalte at "han Fredag Aften for Opløbet kom med sin Kone gaaende i Byen, da han saa nogle vanke om, og tale samen, og hørte disse sige, at de Dagen efter vilde samle Folk for at møde ved Amt Huuset, i den Hensigt at forlange Svar på deres Ansøgning".²⁵¹ Men da Koth "var frøgtssom for at nærme sig til, og indlade sig med dem, og det var i Skumringen, kunde han ikke kiende nogen af dem".²⁵² I likhet med Mosebach la Holst og Koth vekt på at de straks hadde fortalt sine foresatte, henholdsvis gesvornen Falckenberg og einfahrer Thorsen, det de hadde hørt.

De fem vitnemålene kan vitne om at det hadde foregått planlegging av oppløpet i forkant, men samtidig er det påtakelig hvem fire av disse vitnemålene stammer fra: En overpukkstiger, en overstiger, en overslemmer og en opseer. Alle disse fire arbeiderne fungerte som mellomledere ved verket og hadde ifølge 1793-reskriptet plikt til å melde ifra dersom de hørte rykter om oppløp. Hvis de ikke viderebrakte informasjonen videre til sine respektive ledere, ville de bli betraktet som deltagende i

²⁴⁷ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 113, Overslemmer Mosebach, s. 97.

²⁴⁸ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 58, Overpukkstiger Gulbrandsen.

²⁴⁹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 42, Overstiger Jørgen Johannsen Berg.

²⁵⁰ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 77, Opseer Ole Holst.

²⁵¹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 79, Bergarbeider Hendrich Friedrich Koth.

²⁵² "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 79, Bergarbeider Hendrich Friedrich Koth.

oppløpet.²⁵³ Betjentene kan derfor ha vært motivert til å informere kommisærene av frykt for å få mistanker rettet mot seg selv. Samtidig vet vi at det eksisterte et skarpt hierarki ved sølvverket, og det er ikke sikkert at alle betjentene følte solidaritet med de som befant seg under dem på rangstigen – kanskje var de mer motivert av et ønske om å selv rykke opp i gradene? På en annen side var familie- og vennerelasjoner på tvers av stillingsbetegnelsene vanlig, og som vi så i bakgrunnskapittelet, tok stigerne – sølvverkets laveste ledere, aktivt del i både oppløpet i 1730 og i organiseringen av klageaksjonen i 1771. I vårt tilfelle så vi imidlertid at en del av arbeidernes aggresjon på oppløpsdagen, rettet seg mot nettopp stigerne. En grunn til dette kan være at stigernes rolle i lønnsfastsettelsen var avgjørende. Forholdet mellom arbeidere og stiger kan dermed ha vært preget av både solidaritet og konflikt, alt ettersom hva saken gjaldt.

Nå befant alle de overnevnte informantene seg i stillinger som var et hakk opp fra stigerne igjen, men poenget er allikevel det samme; motivasjonen deres til å fortelle om oppløpet kan ha basert seg på frykt for å få mistanker rettet mot seg selv, eller den kan ha basert seg på et ønske om å fremstå som en pliktoppfyllende arbeider og på en manglende solidaritet med arbeiderne som befant seg under dem på rangstigen. Uansett er det vanskelig å stole fullt på det disse mellomlederne forteller. Kanskje kan forakten for hauerne, eller ønske om å fremstå som en flink betjent, ha vært så stor at sannheten i vitnemålet har gått på bekostning av dette. På en annen side kan det at mellomlederne oppga såpass mye informasjon om oppløpet, være et tegn på at arbeiderne visste mer enn det som fremkommer i forhørsprotokollene. Det siste er nok også ganske sannsynlig, siden det dreier seg om forhør i etterkant av opptøyene. Dette maner til kildekritiske refleksjoner om beretningene.

Hvis vi allikevel forholder oss til det som står i kommisjonsforhørene, kan det se ut som om arbeiderne mobiliserte aktivt også på selve oppløpsdagen. Bergarbeideren Daniel Tack fortalte for eksempel at "samme Morgen som Tumulten foregik, var adskillige Berg-Arbeidere i Deponentens Huus og oppfordrede han til at følge med dem til Over Berg Amtet, for at forlange Svar på deres Memorial".²⁵⁴ Siden gikk Tack tilbake

²⁵³ Anordning 13. november 1793 "for dem af Berg=Almuen paa Kongsberg, som have noget at klage", Schous kongelige forordninger (1797), Bd. XI.

²⁵⁴ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 75, Bergarbeider Daniel Tack.

på dette og mente at episoden hadde skjedd i anledning tumulten 25. juli.²⁵⁵ Men flere arbeidere, deriblant Ole Clausen Haugfoss, forklarte at hele allmuen i forkant av oppløpsdagen "var eenig med at det skulde ringes, for derved at fremkalde Fleere og forøge Hoben".²⁵⁶ Andre sa at de hadde hørt "rygter" og "almindelig tale" om at allmuen denne dagen ville kreve svar på sin ansøknig, men oppga ikke hvem som hadde fortalt dem det, eller hvor og når de hadde hørt det.²⁵⁷

4.2. Disiplin, solidaritet og hemmelighold

Som nevnt innledningsvis mente E. P. Thompson at et slående trekk ved mat- og kornopptøyene i England på 1700-tallet, var de protesterenes selvkontroll og disiplin.²⁵⁸ Slike karakteristikk er også blitt brukt for å beskrive Lofthusreisningen som fant sted i Telemark- og Agder årene 1786–1787.²⁵⁹ Under selve oppløpet i Kongsberg kan det se ut som om det fantes en viss enighet om hvilke handlinger som ikke var akseptert å utføre under oppløpet. En episode som kan være med på å illustrere dette, var da justisråd Essendrup tilbød den fulle og uregjerlige arbeideren Michel Guldebrandsen penger, i ett forsøk på å stille han tilfreds:

"spørgende hvad hand egentlig for sin Person havde at klage, Hand svarede at han i mange Maaneder kun havde faaet liden Løn, og at hand nu manglede til Livets Ophold. Jeg rakte derpaa omtrent en halv riksdal, som hand viiste sig villig at modtage, men hans Haand blev, af een eller fleere, trukket tilbage".²⁶⁰

Under kommisjonsforhørene fortalte arbeideren Joen Iversen Wallers at det var han som hadde skjøvet hånden til Gulbrandsen bort og sagt "Du skal ingen slike Penge tage".²⁶¹ Dette ble bekreftet av Gulbrandsen som under avhør omtalte Wallers som

²⁵⁵ "Protokoll over rettssaken", Forhør 52, Bergarbeider Daniel Tack.

²⁵⁶ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 4, Bergarbeider Ole Clausen Haugfoss; "Protokoll over rettssaken", Forhør Michel Gulbrandsen, s. 104; "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 12, Bergarbeider Iver Joensen Wallers, pluss mange flere.

²⁵⁷ Se for eksempel forhøret med Bohrhauer Hans Christian Tamnæs i "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 20.

²⁵⁸ E.P. Thompson (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Customs in common*, s. 228 – 229.

²⁵⁹ Dyrvik, Ståle. Ole Feldbæk (1996). *Mellom brødre, Aschehougs Norgeshistorie*, Bd. 7, s. 65.

²⁶⁰ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Skriftlig innberetning, Justisråd Essendrup, 1. oktober, 1795.

²⁶¹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 12, Bergarbeider Iver Joensen Wallers.

”en af Hans Kammerader”.²⁶² Wallers hevdet derimot at han ikke kjente Gulbrandsen. Som vi skal se senere var Iver Joensen Wallers en fremtredende figur på oppløpsdagen, likesom faren – Joen Iversen Wallers, hadde vært i arbeideraksjonen på 1770-tallet.

Det var allikevel ikke slik at alle arbeiderne under oppløpet stod samlet sammen bak ett krav. Flere fremmet også personlige søknader, og man får inntrykk av at kampen om stillinger, lønn og magasinporsjoner var hard. Et eksempel på en slik personlige forespørsel, får vi fra gesvorne Usler forklaring. Under oppløpet kom gesvorne Usler i tale med en ung person som var ledesprenger, navnlig Niels Jørgensen Brønstad. Ifølge Usler bråket Brønstad mye, og da Usler spurte han om hvorfor han klaget, svarte Brønstad at han hadde bedt om å bli hauer, men ikke fått lov til det. Grunnen til at han ønsket å bli hauer var for å ”erholde Hauer Magazin hvortil han som gift Mand var trængende”.²⁶³ Ifølge Usler ble Brønstad ”derpaa tilsagt at skulle anføres for Løs Hauer for saaledes at kunde nyde Hauer Magazin, da han og strax blev fornøiet og gik bort”.²⁶⁴ Brønstad forklarte derimot at allmuen på samme tidspunkt fikk svar på klagen og at det var først etter dette at han forlot amthuset.²⁶⁵

En form for disiplin, eller solidaritet, kommer imidlertid til uttrykk på en annen måte, nemlig ved at størsteparten av arbeiderne ikke tystet på hverandre. Som nevnt tidligere ga arbeiderne i all hovedsak svært vage forklaringer, og få konkrete navn ble oppgitt. Et eksempel på dette kan være avhøret av bergarbeider Niels Gullichsen, som var en av de fire arbeiderne som ble valgt ut til å forfatte klagen 25. juli 1795. Gullichsen var også den første til å bli avhørt under kommisjonsforhørene til Moltke og Kaas. Det som er påtakelig med forhøret av Gullichsen, er hvor lite informasjon han er i stand til å gi de to kommisærene:

”Paa Tilspørgende hvad Oplysning han kunde give angaaende Ringingen med Klokkerne samme Dag, forklaret han herom at være gandske uvidende, og at han hverken kjendte nogen, eller havde hørt noget om dem som havde foretaget sig det, ei heller vidste han noget Almuens forhold betreffende, da Ober Berg Amtet var samlet i Sessions Sahlen. Han havde blot hørt om

²⁶² ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Forhør 17, Bergarbeider Michel Gulbrandsen.

²⁶³ ”Protokoll over rettssaken”, Skriftlig innberetning fra Bergmester Usler, 1. oktober, 1795, s. 21.

²⁶⁴ ”Protokoll over rettssaken”, Skriftlig innberetning fra Bergmester Usler, 1. oktober, 1795, s. 21.

²⁶⁵ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 102, Bergarbeider Niels J. Brønstad.

en Numedøling fra det 4de Reveer, hvis navn han ikke huskede, som skal have sprunget over Skranken".²⁶⁶

Et tilsvarende eksempel finner man i bergarbeider Christen Schanches forklaring. Schanche innrømmet at "Der var skeet Aftale mellom Almuen i Forveijen om at møde ved Ober Berg Amt Huuset den Løverdags som Opløbet skeede [...], men naar og hvor denne Aftale var skeet, samt hvem der havde berettet Deponenten samme, kunde han nu ikke erindre".²⁶⁷ Det kan allikevel betviles om det bare var solidaritet som førte til at bergalmuen hadde lite å opplyse de to kommisærene om. For eksempel hevdet arbeiderne Henrich Gulbrandsen og Gulbrand Steenersen at de møtte opp ved amthuset på oppløpsdagen fordi "De torde af Frygt for Almuen ikke andet end viise sig".²⁶⁸ På en annen side ble denne informasjonen gitt til bergkasserer Berggraw, noe som gjør det vanskelig å vite om det arbeiderne sa var sant, eller om de bare sa det i frykt for å få mistanker rettet mot seg selv. Ifølge Brunnich ble også, under tumulten 25. juli, "endeel meget ordentlige Arbeidere [...] truede ut af deres Huuse".²⁶⁹ Som eksempel nevnte Brunnich Peder Nilsen Holmboe, men dette ble siden benektet av Holmboe selv. Som nevnt tidligere fortalte imidlertid arbeideren Daniel Tack om det samme. Forskjellen mellom Tack og Brunnichs forklaring er bare at Tack brukte begrepet "oppfordrede", mens Brunnich brukte begrepet "truede". Slik kan en se hvordan forklaringene endret form og innhold ettersom hvem som fortalte om begivenhetene, og ettersom hvem forklaringene ble gitt til.

Det er altså vanskelig å bli klok på hva som egentlig skjedde under dette oppløpet. I mange tilfeller er det lett å forstå at arbeiderne lyver. Et eksempel på dette er forklaringen til Amund Hendrichsen som ble observert mens han sprang inn igjennom vinduet på overbergamthuset. Da Hendrichsen ble konfrontert med påstanden som forelå, nektet han plent for at det var sant og forklarte at han bare stod ved torget en kort tid "indtil han blev syg som han troer af Skræk; thi da han hørte Klokken, formodede han at der var Ildbrand".²⁷⁰ Et annet eksempel er forklaringen til konen

²⁶⁶ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll," Forhør 1, Bergarbeider Nils Gullichsen.

²⁶⁷ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 82, Bergarbeider Christen Schanche.

²⁶⁸ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 115, Bergkasserer Berggraw.

²⁶⁹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Brev fra Brunnich, 30. september 1795.

²⁷⁰ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 122, Bergarbeider Amund Hendrichsen.

Helle Wejs som det fremkom svært mange vitnemål mot. Wejs selv forklarte at hun på oppløpsdagen hadde gått "ud af sit Huus for at kiøbe Nebber, men da hun saa den store Flok samle sig omkring Amtshuset, kunde hun ikke modstaae Fristelsen at glane paa hvad der passerede."²⁷¹ Allikevel påstod Wejs at hun ikke hadde sagt annet enn "Gud velsigne dere, vær stille Got Folk".²⁷² Et tredje eksempel er forklaringene til Thomas Erichsen Sterk og Hans Christiansen Tamnæs om hvordan de fire mennene som gikk inn og spurte om svar på klagen, ble plukket ut. Mens Sterk sa at han ikke visste "om disse af Almuen vare udnævnte, eller de selv dertil havde bestemt sig"²⁷³, forklarte Tamnæs at Sterk "bad han paa sine Vegne [å gå] med de 4re som af Almuen vare anmodede at forlange Svar paa deres Ansøgning".²⁷⁴ Her påstår de to arbeiderne motsatte ting, en av dem må derfor snakke usant.

4.3. Alder, tradisjon og ledelse

Flere momenter ved oppløpet viser at allmuen hadde erfaring med å protestere. Et eksempel er pensjonisten Halvor Gulbrandsen Lia som både før, under og etter oppløpsdagen var aktivt med på å konfrontere myndighetene. Som vi har sett tidligere var han aktiv både året i forkant av oppløpet og på oppløpsdagen. Men også dagen etterpå dukket denne pensjonerte gruvearbeideren opp i sesjonssalen og overleverte en skriftlig søknad til overberghauptmann Brünnich. Da Brünnich spurte han om hva den inneholdt, svarte han bare: "Læs, og derpaa lagde hænderne bag på Ryggen og drev frem og tilbage paa gulvet".²⁷⁵ Under dette opptrinnet ble han oppfattet som særdeles trossig, da han straks krevde svar på klagen og "truende udlod sig med at om de vil kan de arrestere han".²⁷⁶ I det skriftlige notatet søkte han blant annet om at hans tre sønner og ene svigersønn igjen skulle få arbeide ved sølvgruvene. Gulbrandsens alder, samt det faktum at han hadde jobbet ved sølvverket siden han var ung, tilsier at han må ha vært tilstede under klageaksjonene på 1770-tallet.

Denne konklusjonen kan vi trekke med tanke på flere av arbeiderne som deltok

²⁷¹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 32, Konen Helle Wejs.

²⁷² Ibid.

²⁷³ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 3, Bergarbeider Thomas Erichsen Sterk.

²⁷⁴ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 20, Bohrhauer Hans Christiansen Tamnæs.

²⁷⁵ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Skriftlig innberetning, Assessor Knoph, 2. oktober, 1795.

²⁷⁶ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Skriftlig innberetning fra Brünnich, 29. september, 1795.

i oppløpet i 1795. For eksempel hadde tre av de fire mennene som ble plukket ut til å forfatte og levere den skriftlige klagen, passert 45 år og må dermed også, etter all sannsynlighet, ha vært tilstede under kommisjonssaken som pågikk tyve år i forveien. Av de fire arbeiderne som spurte etter svar på klagen oppløpsdagen, hadde i hvert fall to av fire passert 45 år. Dette gjelder også den voldsomme bergarbeideren Michel Gulbrandsen, som var 42 år da oppløpet fant sted, men som ifølge "Sogne-Præsten til Eger Præstegjeld Herr Doctor og Professor Theologie Strøm [...] allerede i sit 12te Aar kom i Berg=Arbejde paa Kongsberg".²⁷⁷

At det fantes en tradisjon, eller bevissthet, om protestaksjoner, kan dessuten skimtes på en annen måte. For eksempel bekreftet bergarbeideren Ole Lorentzen Isachsen under forhør at faren hans het Lorentz Isachsen, samtidig sa han at han ikke kjente til noen andre av bergallmuen som bar dette navnet.²⁷⁸ Lorentz Isachsen må altså ha vært faren til Ole Lorentzen Isachsen. Som vi husker var Lorentz Isachsen mannen som fulgte Lars Petersen Storhoff til København i sin tid, og som leverte inn en supplikk på vegne av arbeiderne som bodde på Dyremyr gård. Under oppløpet i 1795 var Ole Lorentzen Isachsen en av de mest aktive, flere arbeidere hevdet at han var "nærværende i Taarnet og deelagtig i Ringingen".²⁷⁹ Ovenfor Rosenkrantz og Sommerhielm hevdet Isachsen bestemt at han gikk rett hjem etter å ha vært i amthuset. Men dette ble siden tilbakevist av einfahrer Falchenberg, som fortalte at Isachsen ikke hadde kunnet "benægte at han jo havde trædet klokken samme Tiid".²⁸⁰ Ifølge ministerialboken til Kongsberg prestgjeld døde ikke Lorentz Isachsen før 27. november 1795, da var han 68 år gammel.²⁸¹ Altså må han ennå ha vært levende mens oppløpet i 1795 fant sted.

Det samme poenget gjelder for den trettitre år gamle bergarbeideren Thomas Erichsen Sterk. Sterk var en av de arbeiderne som ble plukket ut til å forfatte det første klagen som ble innlevert 1. august 1795. Ifølge Brünnich hadde Sterk også gått omkring

²⁷⁷ "Protokoll over rettssaken", Brev fra sognepresten Herr Strøm, 30. mars 1796, s. 102.

²⁷⁸ "Protokoll over rettssaken", Vitne 51, Bergarbeider Ole Lorentzen Isachsen.

²⁷⁹ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 51, Einfahrer H.H. Falchenberg; Forhør 52, Einfahrer Samuel Thoresen.

²⁸⁰ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Skriftlig innberetning, Einfahrer Falckenberg, 11. mars, 1796, s. 142; For Ole Lorentzen Isachsens forhør se "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 106.

²⁸¹ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/gr/person/pg00000001173204>

i gruvene med klagen før den ble levert inn til Overbergamtet.²⁸² Sterk var også den eneste som sa noe, første gang de fire arbeiderne besøkte Brünnich i hans private bolig og spurte om svar på klagen. Da Brünnich hadde spurte arbeiderne om de selv var misfornøyd med akkordlønnen sin, skal Sterk ha svart at: "han klagde baade over det som er nu og det som kan skee".²⁸³ Dessuten hevdet arbeiderne Michel Gulbrandsen og Ole Andersen Eger at Sterk hadde vært med på å ringe med klokkene.²⁸⁴ Hvis en ser nærmere etter i dokumentene som er etterlatt etter rettssaken mot Ole Storhoff, Peder Mosen Gratis og Andreas Ellefsen, dukker navnet til det som etter all sannsynlighet må være faren til Thomas Erichsen Sterk opp, Erich Nielsen Sterch. Navnet til Erich Nielsen Sterck står på memorialen som Ole Storhoff leverte til Overbergamtet. Erich Nielsen Sterch fungerte også som vitne under rettssaken mot Ole Storhoff, der han erklærte at han hadde gitt Ole Storhoff 2 skilling for å dra å lete etter Lars Storhoff. Sannsynligvis var Sterch en av de som Bergverksdirektoriet i København omtalte som "Lars Storhoffs Tilhængere".²⁸⁵

Vi kan også finne interessante slektskap med tanke på arbeideren Iver Joensen Wallers. Som vi husker var det også Iver Joensen Wallers som trakk hånden til Michel Gulbrandsen tilbake, da han ble tilbudt penger av justisråd Essendrup. Under oppløpet ble også Iver Joensen Wallers observert, mens han løp ned fra kirketårnet. Samtidig husker vi at blant de 200 arbeiderne som underskrev supplikken forfattet av Hans Jørgen Solberg i 1771, var navnet til Hans Iversen Wallers oppført, sammen med navnet til blant annet Lorentz Isachsen. I supplikken som Lorentz Isachsen leverte inn på vegne av arbeiderne som bodde på grunnen til Dyremyr gård, fant vi også en oversikt over folk som var i besittelse av hus og løkker på gårdens grunn. Der står navnet til Joen Iversen Wallers oppført, i likhet med navnet til Lorentz Isachsen selv. Etter all sannsynlighet var Joen Iversen Wallers, faren til Iver Joensen Wallers. Og Hans Iversen Wallers, kan ha vært onkelen til sistnevnte. Antagelig har også Hans, Joen og Lorentz kjent til hverandre, kanskje var de til og med venner, eller naboer?

²⁸² "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll," Brev fra Brünnich, 30. september, 1795.

²⁸³ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll," Brev fra Brünnich, 30. september, 1795.

²⁸⁴ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør av Michel Gulbrandsen og Ole Andersen Eger, s. 10 – 11.

²⁸⁵ Se kapittel 2, s. 25.

Et siste navn vi skal nevne, er Ole Christensen Ringboe – han var blant de fire som utformet klagen 1. august 1795. For i begynnelsen av året 1772 sendte det som etter all sannsynlighet må ha vært hans far, Halvor Christensen Ringboe, inn en klage på en skiktmester og noen leverandører. Overbergamtet mente at beskyldningene hans var ”ubeviselige” og ville ha han straffet for å sende inn ugrunnede klager.²⁸⁶ Noen måneder senere skrev imidlertid Det norske kammer et brev til Overbergamtet der viste til at det var opp til skiktmesteren og leverandørene å anlegge sak mot han. Samtidig ba de Overbergamtet gjøre Ringboe kjent med at hvis han dristet seg til å fremme slike ubeviselige klager i fremtiden, måtte han være forberedt på å miste arbeide sitt ved sølvverket. Antagelig er det mulig å finne mange flere slike slektskap, men det er selvfølgelig mye mer besværlig å finne slektskap i de tilfellene arbeiderne ikke ble oppkalt etter sin far og sin farfar.

Litt kuriøst er det også at overberghauptmann Brünnich i ettertid hadde hørt at ”saavel klokkeren forrige Rector Schive, som begge danske skolelærerne Schaar og Hansen have staaet i kirkedøren, hvor mengden for igjennem til taarnet”.²⁸⁷ Kanskje fryktet Brünnich at intellektuelle i Kongsberg, som under revolusjonen i Frankrike, allierte seg med bergallmuen. Dessverre får vi ikke oppgitt noe mer informasjon om dette. Et annet navn som også utpeker seg er Søren Willachsen, selv om vi aldri får vite mye om han. Men som nevnt tidligere skal pensjonisten Halvor Gulbrandsen Lia, ifølge overslemmer Erich Jacobsen Mosebach, ha snakket om oppløp til en ”Søren Willachsen i Anders Marsovnens Huus”.²⁸⁸ Dessuten var det Søren Willachsens kone, Berthe Maria Willachsen, som under oppløpet den 5. september, skrek: ”Det er ikke for tidlig at vi vogner nu”²⁸⁹, ”Det er Tiid at Vi Vogner nu”.²⁹⁰ Bergwitz nevner i sin fremstilling at Berthe Maria Willachsen levde i ekteskap med ”en fredelig mann”.²⁹¹ Med tanke på påstanden om samtalen i Anders Marsovnens hus, kan det imidlertid se ut som Søren Willachsen hadde en finger med i spillet allikevel.

²⁸⁶ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk*, s. 200.

²⁸⁷ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Brev fra Brünnich, 8. mars 1796.

²⁸⁸ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 113, Overslemmer Mosebach, s. 97.

²⁸⁹ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 5, Bergmester Usler; Forhør 8, Kontorbetjent Christopher Henkel Lying.

²⁹⁰ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 104, Gesvornen Üsler.

²⁹¹ Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 152.

Uansett er alder- og tradisjonsperspektivet interessant. Det viser en direkte forbindelse mellom arbeideraksjonene på 1770-tallet og oppløpet i 1795. Flere av arbeiderne som var fremtredende under oppløpet i 1795, var gamle nok til å ha deltatt i aksjonene på 1770-tallet. Og flere av de yngre som deltok i 1795, hadde fedre som hadde vært aktive under arbeideraksjonene på 1770-tallet. Både Ole Lorentzen Isachsen, Thomas Erichsen Sterk og Iver Joensen Wallers hadde fedre som spilte en rolle i arbeideraksjonene på 1770-tallet og antagelig var alle disse tre med på å ringe med klokkene i tårnet under oppløpet i 1795. Det viser at det hadde etablert seg en folkelig politisk bevissthet blant deler av bergallmuen i Kongsberg. Dette er forøvrig det samme poenget som Knut Dørum fremmer i sin artikkel om Thrane-bevegelsen i boken *Opptøyer i Norge 1750–1850*.²⁹² Samtidig var disse tre arbeiderne i tredveårene og således del av en yngre generasjon arbeidere.

Kanskje kan man snakke om en radikalisering blant bergallmuens yngre arbeidere? Selv om klageaksjonene på 1770-tallet tøyde strikken med tanke på hva myndighetene tillot at politisk aktivitet, var aksjonene mer eller mindre legale. I hvertfall til å begynne med. 1776-reskriptet førte imidlertid til at klageaksjonene tok en brå slutt. Etter den franske revolusjonen, kan tanken om å ta illegale metoder i bruk, har styrket seg. Denne tanken kan ha blitt forsterket i 1795, ettersom opptøyer fant sted både i Christiania og Skien- og Porsgrunnsområdet. At den yngre del av allmuen var i stand til å tenke radikale tanker, kommer godt frem i en episode gjengitt av opseer Hans Gamnæs. Ifølge Gamnæs skal de følgende kommentarene ha falt da Gamnæs gikk på veien til gruvene sammen med smedsvennen Ammund Kolstad. Selv om alderen til Gamnæs er uviss, kan man ut ifra stillingsbetegnelsene anta at Gamnæs er en del eldre enn Kolstad. Kolstad må på dette tidspunktet ha befundet seg mellom tyve- og tredveårsalderen.²⁹³ Ifølge Gamnæs sa Kolstad "Nu har Di faaet Folk nok til Bjæn".²⁹⁴ Gamnæs svarte "Berg Folkene tenkte vel, der ikke skulle kome noget efter som de opførte sig mod Øvrigheden, hvorpaa Kolstad sagde 'det er

²⁹²Dørum, Knut (2012). Thrane-bevegelsen i et nytt lys, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.) *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 373–412.

²⁹³ Alderen til Kolstad antas ut ifra opplysninger man finner i digitalarkivet om det videre livsløpet til smedsvennen: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/sok/person?s=amund+kolstad>

²⁹⁴ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll," Forhør 76, Opseer Hans Gamnæs.

værrer det at de sige, kan de ingen anden Ret faae [...] De skulle sette Ild paa Bjæn og giøre den Riige liig den Fattige”²⁹⁵.

4.4. Spontanitet og brendeviin

George Rudé mente at et karakteristisk trekk ved oppløpene på 1700-tallet, var at de ofte begynte relativt rolig, for eksempel med et møte av mennesker utenfor en offentlig bygning eller en bakerforretning, for siden å utvikle seg til å bli et omfattende opprør, der folk gikk til angrep på særlig eiendom. Denne formen for spontan atferd var et særtrekk ved mange av opptøyene som utspant seg i forbindelse med revolusjonen i Frankrike.²⁹⁶ I vårt tilfelle oppstod det ikke angrep på eiendom, men gjennom kildene finner vi i hvert fall to eksempler på at folk fryktet dette utfallet. For eksempel forklarte amtsbudet Ole Joensen, som på oppløpsdagen egentlig hadde fått befaling om å dra til Moss, at han ”ikke dristede sig til at reijse af Frygt for at hans Huus kunne blive overfaldet av Mængden”.²⁹⁷ Ifølge overberghauptmann Brünnich dro dessuten stiger Kaarboe, etter å ha søkt tilflukt i kirken under oppløpet, til ”Skoven under Frygt at hans Huus truedes med at blive nedrevet”.²⁹⁸

I vårt tilfelle ser det imidlertid ut som at de fleste visste at bergallmuen skulle kreve svar på klagen sin denne lørdagen, samt ringe med klokkene. Men antagelig var det ikke planlagt å rive parykken av vaktmesteren, løfte overberghauptmann Brünnich opp etter kjolen og angripe de to stigerne. For eksempel var bakgrunnen til at stiger Kaarboe ble angrepet, ifølge flere, at han først angrep dem med hakken sin. Angrepet på stiger Arneberg skal dessuten ha vært en feiltagelse, idet noen, i kampens hete, forvekslet han med Kaarboe. En faktor som kan ha ført til at oppløpet gikk lenger enn det som kanskje først var planlagt, var at flere av arbeiderne hadde drukket alkohol. Arbeiderne ved sølvverket fikk utbetalt lønn på lørdager, og på lørdagene var det også tillatt for handelsmenn fra Bragernes å selge varer på torget i Kongsberg. For en del ser det ut til at nye penger i lomma var ensbetydende med brennevinsoppkjøp. I etterkant

²⁹⁵ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll,” Forhør 76, Opseer Hans Gamnæs.

²⁹⁶ Rude, George (1974). *Paris and London in the 18th Century: Studies in popular protest*, s. 19; Rudé, George (1964). *The Crowd in History*, s. 242–243.

²⁹⁷ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 22, Amtsbud Ole Joensen.

²⁹⁸ Brünnichs beretning om oppløpet, s. 85. Foliobind 73b, ”Brünnichs samling”.

av de tumultariske tilstandene i bergstaden 25. juli, hadde i hvert fall, ifølge Brünnich, en del av arbeiderne gått til handelsmennene for å skaffe seg drikkevarer:

”Dermed tilfredsstillende man Opløbet, som derefter forlod Amthusgaarden, men Strax flokkede sig dog nogle, som gik omkring til de handlende, forlangte og fik brændeviin [...]. Af denne løverdags Brændviins Drikken fulgte at endel omvankede bemelte Dag og Aften beruset af Drik, dog uden at foretage sig videre Uorden”.²⁹⁹

Også under oppløpet seks uker senere skal mange av arbeiderne ha vært beruset. Ifølge to kommisjonsherrer som vi senere skal bli kjent med, Marcus Giøe Rosenkrantz og Mathias Sommerhielm, var det flere arbeidere som ikke visste hva de foretok seg under oppløpet fordi det samme dag var ”Lønning, hvormed Arbejderne vare sadte i Stand til at Beruse Sig i Brændeviin”.³⁰⁰ I forhørsprotokollene er det også flere som bemerket at mange var beruset, deriblant Michel Gulbrandsen og Mathias Dahl, som begge tok aktivt del i opptøyene.

4.5. Kapittelkonklusjon

Mye tyder på at arbeiderne hadde vært misfornøyde en god stund før bergallmuen samlet seg for å klage 25. juli, flere kilder underbygger dette. Samtidig ser det ut som, i tråd med Thompsons syn, at bergallmuen hadde planlagt å ringe med klokkene og kreve svar på klagen sin denne lørdagen. Avtalen ser ut til å ha blitt inngått dagene i forkant. Det er mulig å spore en form for disiplin under selvet oppløpet – først og fremst ved episoden der Michel Gulbrandsen ble holdt tilbake idet han ville ta imot penger fra justisråd Essendrup. I etterkant kan disiplinen spores ved at arbeiderne unnlot å tyste på hverandre og i all hovesak ga svært vage forklaringer. I tråd med Rudés beskrivelser, kan det imidlertid se ut til at en del situasjoner oppstod ved tilfeldigheter. Angrepet på de to stigerne kan ha blitt utløst ved at stigeren Kaarboe truet arbeiderne med hakken sin, og kvinnenens angrep på tjenestepiken Maria Hansdatter kan ha blitt utløst ved at Hansdatter talte nedsettende til dem. At mange

²⁹⁹ ”Moltke og Kaas’s kommisjonsprotokoll”, Brev fra Brünnich, 30. september 1795.

³⁰⁰ Brev fra Rosenkrantz og Sommerhielm, 19. mars 1796, ”Dokumenter om oppløpet”.

arbeidere var beruset på oppløpsdagen, kan også ha bidratt til at oppløpet ble mer udisiplinert enn det som kanskje først var planlagt.

En del arbeidere – blant annet tre av de fire som leverte inn klagen 1. august, nærmet seg femti år og kan således ha vært tilstede under klageaksjonene som fant sted på 1770-tallet. Samtidig ser vi at det finnes en mer direkte sammenheng mellom aksjonene i 1770-årene og oppløpet i 1795. Både Lorentz Isachsen, Thomas Erichsen Sterk og Iver Joensen Wallers – som alle ble beskyldt for å ringe med klokkene i tårnet, hadde en far, og sistnevnte en onkel, som deltok i klageaksjonene tjue år tidligere. I de foregående fremstillinger av oppløpet, er dette perspektivet ikke belyst. Med tanke på de ulike synspunktene til Bull og Bergwitz, kan det se ut som om Bergwitz' påstand – at det fantes en utvikling i arbeidernes evnte til å organisere seg, er mer korrekt. Dette skal vi komme mer tilbake til i oppgavens konklusjon.

Kapittel 5. Myndighetene og bergallmuen

I dette kapittelet skal vi se på hva de lokale og sentrale myndighetene gjorde for å imøtekomme arbeidernes klager. Mens Overbergamtet ga et svar til bergallmuen dagen etter oppløpet, nedsatte sentralmyndighetene i København en ny kommisjon i slutten av oktober som skulle undersøke "hvorvidt Almuens Besværing i nogen Deel maate befindes grundet".³⁰¹ I sin fremstilling av oppløpet konkluderer Bergwitz med at: "Meget positivt kom der jo ikke ut av det hele. Men det blev dog resultatet, at enhver fikk følelse av ret og retfærd, ikke længer vilkårlighet og hensynsløshet".³⁰² Videre skal vi ta Bergwitz påstand nærmere i øyesyn, ved å drøfte i hvilken grad myndighetene i Kongsberg og København kom arbeidernes klager i møte.

5.1. Overbergamtet svarer på arbeidernes klager

Dagen etter oppløpet leste Overbergamtet opp en promemoria til bergallmuen i Kongsberg der de ga arbeiderne et mer uførlig svar på de ulike ankepunktene i klageskriftet. Som tidligere forklarte Overbergamtet at de holdt på å samle inn forklaringer fra betjentene, slik at de kunne undersøke om forurettelser fra deres side hadde funnet sted. Betjentene hadde også fått ordre om å "efterkomme alt hvad som til nogen lættelse for Almuen kand indrettes".³⁰³ Samtidig opplyste Overbergamtet om at tillegget som ble gitt arbeiderne under oppløpet, skulle tilkomme dem. Men tanke på arbeidernes gjeld understreket Overbergamtet at den måtte nedbetales etter reglene som var forskrevet i anordningen om kredittvesenet av 1781.³⁰⁴ Skiktmestrene skulle imidlertid få beskjed om å korte ned lønnen til arbeiderne på en slik måte, at de fremdeles hadde nok til livets opphold. Når det kom til prisnivået på matvarer understreket Overbergamtet at leverandørene for tiden måtte kjøpe inn varer til dyr pris, noe som tilsa at man ikke kunne sette ned prisene, men måtte "tilstaa dem billig

³⁰¹ Kongelig resolusjon, datert 28. oktober 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³⁰² Bergwitz, Joh. K. (1924). Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924, s. 158.

³⁰³ Pro Memoria fra Overbergamtet til bergallmuen, 6. september 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³⁰⁴ Anordning 9. april 1781 for "Arbeidernes Credit= og Giælds= Vesen ved Kongsberg Sølvverk, Edsvolds Guldverk og Valløe Saltverk", finnes her:

<http://www.nb.no/nbsok/nb/7d0231eb601555d8053e5243f9750bd8.nbdigital?lang=no#43>

fordeel".³⁰⁵ Overbergamtet skulle allikevel straks undersøke prisnivået i Drammen, for å vurdere om prisene i bergstaden kunne nedsette. Til vanlig pleide Overbergamtet og byfogden å fastsette prisene til bergstadens leverandører fire ganger i året, etter å ha orientert seg om hvordan prisnivået forholdt seg i Bragernes.³⁰⁶

Som nevnt tidligere kom Brünnich med en bekjentgjørelse i *Norske Intelligenssedler* noen måneder etter oppløpet. I tillegg til å rette på danske og tyske aviser som hadde gitt feilaktig informasjon om oppløpet, brukte Brünnich notisen til å understreke at bergallmuen ble gitt lettelser "i de dyre Tiider".³⁰⁷ Blant annet påpekte Brünnich at arbeiderne på samme tid fikk kjøpt en tønne rug til 2 ¼ riksdaler, og tønner med bygg og malt for 2 ½ riksdaler. På den andre siden av notisen står det tilfeldigvis en oversikt over de gjeldende kornprisene. Der kan en se at en tønne med rug på samme tid kostet 5 ¼ riksdaler, mens tønner med bygg og malt ble solgt for 3 ½ riksdaler. Slik ser en at bergallmuen fikk kjøpt korn mye billigere enn befolkningen ellers i landet. Denne ordningen var allikevel ikke ny, da arbeiderne helt siden magasinet ble opprettet i 1768, hadde fått kjøpt korn til denne prisen.³⁰⁸ Bekjentgjørelsen viser imidlertid at den paternalistiske markedsmodellen fortsatt var høyst tilstedeværende.

I Overbergamtets bekjentgjørelse til bergallmuen ble det opplyst om at byfogden nylig hadde undersøkt leverandørenes varer og funnet dem forsvarlige. Hvis noen allikevel var misfornøyd, måtte de, etter vanlige regler, bringe varene til byfogden i vitners påsyn – deretter skulle fogden undersøke om de hadde rett, samt straffe den skyldige. Hvis fogden ikke gjorde jobben sin, skulle de klage videre til overberghauptmann Brünnich. Byfogden hadde også fått beskjed om å sikre at varene stod på torvet til utsalg i henhold til de avtalte tidene, samt føre tilsyn med at ingen kjøpte opp varer før den tid. Det var også han som skulle sørge for at skorsteinsfeierne feide pipene til de som bodde ved byens ytterkanter. Med tanke på klagepunktet om at mølleren malte kornet til arbeiderne sist, og dessuten dårlig, minnet Overbergamtet arbeiderne på at det var ansatt en oppsynsmann hos mølleren – hvis arbeiderne opplevde seg forurettet, måtte de ta kontakt med han. Det fantes altså flere

³⁰⁵ Pro Memoria fra Overbergamtet til bergallmuen, 6. september 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³⁰⁶ Se anordningen av 9. april 1781 om arbeidernes kreditt- og gjeldsvesen, s. 65.

³⁰⁷ Utdrag fra *Norske Intelligenssedler*, 4. november 1795. Foliobind 73b, "Brünnichs samling".

³⁰⁸ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølververk 1623-1957*, s. 209.

innretninger i byen som skulle sikre at handelen gikk for seg på en forskriftsmessig måte. Siden arbeiderne allikevel klaget, kan det tyde på at systemet ikke var godt nok.

En gledelig nyhet for arbeiderne kan ha vært at de heretter skulle få lov til å forsyne seg med ved fra Stadskullebunden, istedenfor Bikiendkullebunden som lå lenger bort. Når det kom til resten av klagepostene lovet Overbergamtet å se nærmere på de ulike ankepunktene dagen etter. Men sølvverkets embetsmenn opplyste også om at flere av klagepostene måtte avvente en kongelig resolusjon.

Av dokumentene fremgår det at Overbergamtet hadde satt igang en bred etterforskning idet de mottok klagebrevet fra arbeiderne. Samtidig som de hadde begynte å samle inn forklaringer fra de aktuelle betjentene, hadde Overbergamtet sendt brev med spørsmål til opseeren på møllen³⁰⁹, magasinforvalter Strøm³¹⁰ og overfyrster Bie³¹¹. De hadde også sendt brev til Rentekammeret om arbeidernes klagebrev³¹², samt bedt byfogden om å undersøke varene til leverandørene.

En ser også at Overbergamtet fortsatte å undersøke klagepunktene i arbeidernes klage, selv om de hadde gitt arbeiderne et utførlig svar dagen etter oppløpet. For eksempel sendte Overbergamtet et brev til Rentekammeret en måned etter oppløpet der de informerte om at de hadde bevilget sjakthauerne og løshauerne i tredje og fjerde revir lørdagsfri.³¹³ Bakgrunnen for det var at arbeidet til disse yrkesgruppene var tungt, i tillegg hadde sjakthauerne og løshauerne i første og fjerde revir, i likhet med akkordhauerne og tønneknektene, allerede blitt bevilget dette. Sjeidemannskapet, og andre arbeidere som jobbet over gruvene, skulle imidlertid fremdeles arbeide på lørdagene, da arbeidet deres var lettere og Overbergamtet ønsket at sjeiderne skulle utvinne mest mulig sølvholdig erts.

Av samme brev fremgår det at straffen for å utebli fra bieskiftene – det vil si arbeidsøktene på mandager og fredager, ved en misforståelse var blitt omgjort to år tidligere. Mens arbeiderne tidligere hadde sluppet for lett unna, mente Overbergamtet at arbeiderne de siste to årene, hadde blitt straffet for strengt. Nå foreslo sølvverkets embetsmenn at mulgten for å utebli fra et mandags- eller fredagsskift, skulle bli satt

³⁰⁹ Brev fra møller Schultz Werge til Overbergamtet, 29. august 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹⁰ Brev fra magasinforvalter Strøm til Overbergamtet, 28. august 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹¹ Brev fra overfyrster Bie til Overbergamtet, 25. august 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹² Brev fra Overbergamtet til Rentekammeret, 7. august 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹³ Brev fra Overbergamtet til Rentekammeret 9. oktober 1795, "Dokumenter om oppløpet".

ned fra 36 skilling, til 14 skilling for en hauer, 7 skilling for en sprenger og så videre i "propartion med de øvrige Arbeids Klasser".³¹⁴ Sjeidemannskapet burde imidlertid straffes på samme måte som tidligere. Dessuten la Overbergamtet til, at hvis en arbeider var overbevist om at han ikke hadde uteblitt fra skiftet, men snarere gått en annen manns skift, så skulle han ikke måtte betale mer enn 1/3 av skiftets fulle lønn.

Når det kom til arbeidernes klage om at de ikke fikk godt nok betalt for å fjerne gråstein som stod ved siden av den metallholdige steinen, viste det seg at det egentlig fantes en fast pris på dette arbeidet. Her hadde noen gesvorne vært feilinformert. Overbergamtet mente derfor at prisen på dette arbeidet fortsatt skulle være 1 1/3 skilling per tomme på fast sten, og 1 1/15 skilling på løs sten.³¹⁵ Fra nå av måtte betjentene sikre at alle arbeiderne fikk betalt for dette arbeidet.

Som vi ser kom Overbergamtet arbeiderne i møte på en rekke punkter. Samtidig fremgår det at overberghauptmann Brünnich allerede året før oppløpet, hadde skrevet et brev til Overbergamtet der han påpekte at en del arbeidere tjente så lite lønn at det fortjente oppmerksomhet.³¹⁶ Den gang stilte Brünnich også spørsmål ved årsaken til de store forskjellene i arbeidernes lønninger. Bergmesterne hadde fått beskjed om å undersøke forholdet nærmere, og noen måneder senere konkluderte de med at lav lønn og store lønnsforskjeller blant annet skyldtes at arbeidere på de ulike gruvene traff hard og mild sten på ulike tidspunkt, og i noen gruver fantes det mer hard sten enn i andre gruver.³¹⁷ Dette svaret blidgjorde ikke Overbergamtet, som minnet bergmesterne på at bergmestrene, ifølge stigerinstruksjonen, til enhver tid skulle være informert om det oppstod forandring i stenen, slik at dette kunne komme arbeiderne til gode når lønnen ble fastsatt.³¹⁸

Hendelsen viser at overberghauptmann Brünnich og Overbergamtet var opptatt av arbeidernes vilkår og lønninger både i forkant og etterkant av oppløpet 5. september. Samtidig har vi sett at det fantes flere innretninger i byen som skulle sikre at arbeidernes rettigheter ble ivaretatt. Byfogden skulle kontrollere kjøpmennene, slaktebøndene og skorteinsfeierne, og oppsynsmannen på møllen, skulle kontrollere

³¹⁴ Brev fra Overbergamtet til Rentekammeret, 9. oktober 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹⁵ Brev fra Overbergamtet til Kaas og Rosenkrantz, 1. desember 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹⁶ Brev fra Brünnich til Overbergamtet, 21. oktober 1794, "Dokumenter om oppløpet".

³¹⁷ Brev fra bergmesterne til Overbergamtet, 17. januar 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³¹⁸ Brev fra Overbergamtet til Bergamtet, 27. mars 1795, "Dokumenter om oppløpet".

mølleren. Ifølge Overbergamtet hadde disse nå, i tillegg til betjentene ved sølvverket, blitt minnet på sine plikter. Spørsmålet er om det holdt at Brünnich og Overbergamtet kom med noen formanende ord til disse personene. Kanskje var problemet at Overbergamtet ikke hadde makt nok til å sikre at reglene ble ivaretatt.

5.2. En ny kommisjon blir nedsatt

28. oktober 1795 bestemte sentralmyndighetene i København at en ny kommisjon skulle nedsettes i bergstaden, for å undersøke om arbeidernes klager var berettiget. Daværende stiftamtmand over Akershus Friedrich Julius Kaas, og magistratpresident i Christiania Marcus Giøe Rosenkrantz, fikk beskjed om å lede arbeidet. To uker senere innfant Kaas og Rosenkrantz seg i Overbergamthuset på Kongsberg og begynte å foreta sine undersøkelser. Det ble bestemt at fire menn fra hvert revir skulle "fremføre alle de Besværingder kunde ansees at være fælles for alle Arbejdere".³¹⁹ Samtidig skulle kommisærene, sammen med representantene fra de ulike revirene, gjennomgå klagepunktene som arbeiderne hadde listet opp i klagen sin. Enhver som hadde noe å klage over, kunne også, på ethvert tidspunkt, kontakte kommisærene.

De to første dagene var det bare enkeltpersoner innom. I tillegg til at flere klagde over at de ikke hadde fått utbetalt den lønnen de hadde fortjent, var det mange som klaget over at barna deres ikke ble tatt opp til arbeide ved sølvverket.³²⁰ Et eksempel på dette kan være brevet til Anne Jensdatter, enke etter Jens Olsen Saga. Da Saga døde, satt Anne Jensdatter igjen med fire barn: Ole, Jens, Tore og Claus på henholdsvis 15, 14, 9 og 6 år. Nå bad hun pent om at de to eldste sønnene hennes måtte få arbeide ved sølvverket, slik at de alle kunne "undgaae at komme paa Betlestien".³²¹ Overslemmer Johannes Dýresen Hotvedt leverte inn en annen klage som det er mulig å finne flere av. Hotvedt klaget over at han lenge hadde hatt hauer lønn, men kun fått sprengermagasin. Dette førte til at han, som hadde stor familie, led meget, da kornvarer den siste tiden var blitt så "overhaands Dýre at indkiøbe".³²²

³¹⁹ Kaas og Rosenkrantz innstilling til kongen, 12. desember 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³²⁰ Eksempler på klager over lønn kan ses hos Thomas Erichsen Sterk, Ole, Lorentzen Isachsen og Knud Tolledsen Stavlum m.fl.; eksempler på klager over unge som ikke blir tatt opp til arbeide ved sølvverket bl.a. ses hos Iver Green, Halvor Gulbrandsen Lia, Ole Pedersen Findahl m.fl.; alt i "Dokumenter om oppløpet".

³²¹ Anne Jensdatter, Jens Olsen Sagas enke, 13 november 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³²² Brev fra overslemmer Johannes Dýresen Hotvedt, 14 november 1795, "Dokumenter om oppløpet".

Også brevet til Peder Haagensens enke, Johanne Dyresen Hotvedt, er et typisk eksempel på hvilke klager som kom inn. Johanne klaget over hun fikk 48 skilling i enkepensjon selv om mannen hennes hadde vært opseer ved "Sølv-Verkets Meel=Mahle=Møller og havde 8Rder maanedlig Løn".³²³ Dette mente hun ikke var rettferdig, da enker hvis menn hadde "liige Løn og staaet i liig Classe" med hennes egen, fikk 64 skilling i måneden.³²⁴ Grupper som delte samme stillingsbetegnelse møtte også opp hos kommisærene for å prøve å skaffe seg bedre vilkår. Et eksempel på dette er hytteknektene – hjelpearbeiderne i smeltehytta, som i ett brev "fordristet" seg til å spørre om de, i lønn, "i Stæden for 5, maate nyde maandelig 6Rder".³²⁵ Dette hadde hytteknektene også sendt supplikk om tidligere, men fått avslag.

Etter hvert dukket også representanter fra de fire ulike revirene opp. Kaas og Rosenkrantz gikk da først igjennom de ulike punktene i arbeidernes felles klage, for så å åpne opp for andre mulige klager. Flere benyttet seg av denne retten, blant annet seks representanter fra annet revir. De var misfornøyde med at "at ingen af Arbeids-Classen" kunne "erholde Laan af Skole-Cassen".³²⁶ Ifølge arbeiderne hendte det derimot ofte at:

"om en eller anden har en liten Sum til Laans sin Ejendom, bliver samme, med fleere opsagt, for at tilvejebringe en Capital af fleere 100 rd til udlættelse mod pandt i større Ejendomme, som tilhøre den meere Formuende Classe, og heri ønsket de meeget meere en Forandring, som de tror at være; en Trængende meere berettiget til Understøttelse, det Øieblik de til Sikkerhed for Capitalen kunde tilby 1te Prioriteti Pandt i deres Huus og Ejendomme".³²⁷

Helt siden sølvverkets opprinnelse, hadde innbyggerne i Kongsberg – deriblant mange arbeidere – ryddet, inngjerdet og dyrket jordstykker for å skaffe seg tilskudd til husholdningen. I 1795 eksisterte minst 350 slike løkker i bergstaden. Disse ble betraktet som innehaverens eiendom, mot at det ble betalt en rimelig årsavgift til bergkassen eller grunneieren.³²⁸ Som vi husker fra bakgrunnskapittelet, var også over

³²³ Brev fra Johanne, Peder Haagensens enke, 16. november 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³²⁴ Ibid.

³²⁵ Brev fra hytteknektene, 20. november 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³²⁶ "Kaas og Rosenkrantz kommisjonsprotokoll", samtale med andre revier, s. 9.

³²⁷ "Kaas og Rosenkrantz kommisjonsprotokoll", Samtale med andre revier, s. 9.

³²⁸ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 240.

400 arbeidere og betjenter i besittelse av hus- og havneløkker på den andre siden av Lågen, altså den delen av Kongsberg som ikke var en del av kongens grunn.

Tidligere hadde arbeiderne kunne låne penger av skolekassen mot pant i disse eiendommene. Nå klaget arbeiderne over at lånene ble oppsagt, fordi de rike trengte å låne pengene. Men da overberghauptmann Brünnich mente at denne posten bare ble fremført av enkelte arbeidere, og at bergallmuen ikke kunne oppgi et eneste tilfelle, konkluderte Kaas og Rosenkrantz med at posten måtte bortfalle. Ut ifra navnene på de seks som fremførte klagen, samt en oversikt over hvem som eide løkker i bergstaden på dette tidspunktet, kan det ha vært arbeideren Jens Christensen Bradt som fremførte klagen. Ifølge oversikten hadde Jens Jensen Bradt, antagelig en slektning av førstnevnte Bradt, utvidet løkken sin flere ganger de siste årene.³²⁹ Ifølge Bergwitz skal en skolereform fra 1787 ha gjort det vanskeligere å få lån fra skolekassen.³³⁰

Selv om det bare finnes et eksempel på dette, kan klageposten vitne om at arbeiderne hadde begynt å bruke klassebegrepet i bestemt entall. Klassebegrepet var nytt for 1700-tallets mennesker, på engelsk ble det brukt omtrent som begrepet kategori i våre dager. Ifølge Kåre Tønnesson var det først da begrepet middleklasse oppstod på slutten av 1700-tallet at det i betegnelsen lå en forestilling om et fellesskap på tvers av yrker, bransjer og geografiske områder – begrepet arbeiderklasse ble tatt i bruk senere fordi klassebevisstheten hos arbeiderne ble utviklet senere.³³¹

Ved sølvverket ser det ut til at begrepet ble brukt for å betegne de ulike stillingene ved verket og de seks ulike klassene som ble opprettet i forbindelse med innføringen av magasinet i 1773. Som vi har sett ovenfor, brukte både Overbergamtet og enken Johanne Dyresen Hotvedt begrepet i ubestemt flertall. Det er ikke mulig å slå fast hvilke forestillinger arbeiderne hadde i hodet da de tok i bruk begrepet i bestemt entall. Men siden begrepet er brukt generelt for å omtale arbeidere som hadde litt verdi i eiendommen sin – og som ikke fikk lån av skolekassen, kan i hvertfall bruken tyde på et fellesskap på tvers av de ulike yrkesgruppene ved sølvverket.

Men fellesskap og fellesklager på tvers av yrkesgruppene ved sølvverket, var ikke noe nytt. Som vi husker fra bakgrunnskapittelet fremmet Lorentz Isachsen på

³²⁹ RA. PA-0171. Brünnichs samling, 1493–1825. Foliobind, nr. 84.

³³⁰ Bergwitz, Joh. K. (1924). Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924, s. 203.

³³¹ Tønnesson, Kåre (1985). "To revolusjoner", *Aschehougs verdenshistorie*, Bd. 10, s. 100.

1770-tallet et forslag om at kongen skulle kjøpe opp grunnen rundt Dyremyr gård. Måten han argumenterte på var å henvise til at tre til fire hundre arbeidere ønsket dette. Klagene som dukket opp på 1770-tallet var ofte avsluttet med at en erklæring om at samtlige medarbeidere stod samlet bak klagen, og at arbeiderne i de enkelte gruvene var enige – ”alle som en og en som alle”. I klagen fra 5. august 1795 ser man at arbeiderne definerte seg i opposisjon til ”den mindre trængende” og ”den meere Formuende Classe”.³³² Således var begrepet kun et nytt ord som tok opp i seg gamle fellesskap og gamle motsetninger.

5.3. Kommisjonsherrenes konklusjon

Kaas og Rosenkrantz sendte 12. november 1795 ned en innstilling til myndighetene i København der de konkluderte med at ”Almuens vigtigste Besværing angaaer dels dens ringe Fortieneste [...] dels den vilkaarlige Maade, paa hvilken den ved sit Arbejds Bedømmelse og Lønnens bestemmelse behandles”.³³³ Ifølge Brünnich var den viktigste årsaken til arbeidernes lave lønn at de var ”forsømmelige”, og at mange av de som stod i gjeld til leverandørene ”ikkun anfare flittige ved Maanedens Begyndelse, for at blive anført til Magasin Korn, men side skjøttede de lidet Gruve Arbejdet”.³³⁴ Årsakene hadde Brünnich fått oppgitt av stigerne. Da Kaas og Rosenkrantz spurte stigerne om grunnen til at noen arbeidere tjente mye mindre enn andre, klarte ikke stigerne oppgi noen rimelig grunn. Kommisærene mente at en for stor del av arbeidernes skjebne, lå i stigernes og gesvornernes hender og skrev at ”det var ønskeligt at en Indretning kunde udfindes hvormed Almuen blev sadt i Sikkerhed for en alt for Vilkaarlig Behandling af disse Betjenter”.³³⁵ Samtidig gjennomgikk Kaas og Rosenkrantz endel av arbeidernes lønnbøker og fant ut at flere av dem hadde opparbeidet seg en anselig gjeld. I mange tilfeller måtte en hel årslønn bli brukt for å nedbetale gjelden. Kommisærene foreslo derfor at kredittvesenet i Kongsberg burde oppheves ”thi den bestyrker den efterladene og dovne Berg=Mand i sin skiødesløse Huusholdning, [og] baner Vejen til

³³² ”Moltke og Kaas’ kommisjonsprotokoll”, Arbeidernes klagebrev, 1. august 1795; Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, ”Dokumenter om oppløpet på Kongsberg”.

³³³ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 2. ”Dokumenter om oppløpet”.

³³⁴ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 6. ”Dokumenter om oppløpet”.

³³⁵ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 6. ”Dokumenter om oppløpet”.

alle Udsuelser for den vindesyge Kiøbmand.”³³⁶ Kommisærene satte altså fingeren på viktige problemer ved sølvverkets- og bergstadens ordninger og foreslo reform.

Under den første undersøkelseskommisjonens arbeid kom det fram at arbeiderne tjente penger flere steder enn bare i gruen. For eksempel fortalte bergarbeider Anders Løgting at han under oppløpet var ”i Arbejde hos Herr Voigt på Dÿremÿhr”³³⁷, mens arbeideren Hans Jørgen Bæver bedyret at han på dette tidspunktet ”var i Arbejde hos Kunstdreijer Dahl”.³³⁸ Jacob Tislegaard og Gulbrand Steenersen oppga at de under tumultene ”arbejdede paa Hr Ober Berg Casserer Berggravs Løkke”.³³⁹ En fjerde hevdet at han på oppløpsdagen var hos ”Kullskriver Bølling, for at reparere en Laas”³⁴⁰, mens en femte fortalte at han hadde ”været Dreng hos Herman Hermansen Falckenberg, og skulle der need at Hugge Veed”.³⁴¹ At arbeiderne tjente penger andre steder enn ved bergverket, noterte også Kaas og Rosenkrantz seg seg under undersøkelsene i november. De mente at ”Een flittig Mand med stoer Familie, kan lettelig uden for sit Accord Arbejde, ved sammes hielp, fortjene 15Rd om Maaneden”.³⁴² Som eksempel viste de til Anders Jonassen, som hadde tjent 30 riksdaler på to måneder ved å jobbe på kullebunden. Overbergamtet hadde på sin side prøvd å bevise at arbeidernes klage var grunnløs ved å sende Kaas og Rosenkrantz en rekke dokumenter som påviste at arbeiderne hadde slike biinntekter. Men dette argumentet protesterte Kaas og Rosenkrantz på og understreket at ”en Arbejders extra-fortjeneste staaer ikke i nogen forbindelse med Grube=Arbejdet”.³⁴³

Ifølge Bagge og Mykland ble rikdommen som fløt inn i landet på 1700-tallet, skjevt fordelt. Som eksempel trekker de fram generalløytnant Schmettows lønn, som ved inngangen til 1800-tallet hadde en årlig gasje på 2000 riksdaler, mens lønnen til en vanlig matros var på 6-7 riksdaler i måneden.³⁴⁴ Disse lønningene ligner på lønningene ved sølvverket, da Brünnich i samme periode tjente 2400 riksdaler i året, mens en

³³⁶ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 22. ”Dokumenter om oppløpet”.

³³⁷ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 92, Bergarbeider Anders Løgting.

³³⁸ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 93, Bergarbeider Hans Jørgen Bæver.

³³⁹ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 97, Bergarbeider Jacob Tislegaard; Forhør 127, Bergarbeider Gulbrand Steenersen.

³⁴⁰ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 101, Bergarbeider Morten Foss.

³⁴¹ ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør 125, Sprenger Christopher Marcussen.

³⁴² Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 4. ”Dokumenter om oppløpet”.

³⁴³ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 18. ”Dokumenter om oppløpet”.

³⁴⁴ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 237–238.

hauer kunne tjene opptil 7 riksdaler i måneden.³⁴⁵ Hvis en godtar Rosenkrantz og Kaas antakelser, og legger til at arbeiderne, med hjelp fra familien, lett kunne tjene 15 riksdaler i tillegg til sin egen lønn, kan en få inntrykk av at arbeidernes økonomi ikke var så verst allikevel – dette også med tanke på at arbeiderne ved sølvverket fikk en del varer ved magasinet billigere enn folk flest. Allikevel er det vanskelig å slå fast, siden Kaas og Rosenkrantz, i sitt resonnement, kalkulerte med at arbeideren som lett tjente 15 riksdaler ved siden av gruvearbeidet, hadde mulighet til å gjøre dette *fordi* han hadde en stor familie. Og ifølge doktor Rosted var jo nettopp bergarbeidernes store familie, også årsaken til deres store fattigdom.³⁴⁶ Uttalelsen til Rosenkrantz og Kaas får en allikevel til å tenke seg om. Kanskje noe av rikdommen som fløt inn i landet, dryppet ned på folk som ikke var direkte involvert i handelen? Kanskje var arbeiderne bedre økonomisk stilt nå enn på 1770-tallet? Ifølge Halvdan Koht syntes det jo "vere ei historisk lov, at dei største klasse-reisningane, dei store samfundsumveltningane, dei kjem just når ei underklasse møter eit økonomisk tilbakeslag, etter ho i lange tider har levd i gode kår og fått vant seg til større livskrav".³⁴⁷

Kaas og Rosenkrantz ga arbeiderne i all hovedsak rett i sine klager, i flere tilfeller stilte de seg direkte bak deres ønsker. Det ser også ut til å ha vært samarbeid. Etter Kaas og Rosenkrantz begjæring skal for eksempel arbeiderne enstemmig ha frafalt ønsket om å jobbe på skift som målere og vejere ved magasinet, fordi det viste seg at det var vanskelig å gjennomføre.³⁴⁸ Samtidig syntes kommisærene det var urettferdig at arbeiderne måtte betale avgiften skiktmestrene krevde for å gjøre opp arbeidernes regnskap med leverandørene. I sin instilling til myndighetene i København foreslo derfor kommisærene at leverandørene heretter skulle betale denne avgiften.³⁴⁹ Kaas og Rosenkrantz argumenterte også for at arbeiderne skulle få rett når det kom til mulgten for bieskiftene, og de skrev: "Vi fordriste os altsaa til herved at veedlægge vor allerunderdanigste Forbøn derom, og det saa meget meere som ikke aleene Billighed, men endog gammel Skik og Brug taler for dette Arbejdernes Anliggende".³⁵⁰ Her ser vi

³⁴⁵ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 169.

³⁴⁶ Larsen, Øyvind (1994). Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet, s. 23.

³⁴⁷ Halvdan Koht (1925). *Norsk bondereisning (1975)*, s. 288.

³⁴⁸ Brev fra magasinforvalter Herr Strøm til Overbergamtet 28. aug 1795, "Dokumenter om oppløpet".

³⁴⁹ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 25. "Dokumenter om oppløpet".

³⁵⁰ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 18. "Dokumenter om oppløpet".

at også Kaas og Rosenkrantz legitimerte klageposter med henvisning til gammel sedvane. Når det kom til lørdagsskiftene gjentok Kaas og Rosenkrantz allmuens ønske, og foreslo at dette skulle bli en "Regel for Fremtiden".³⁵¹

Som nevnt i bakgrunnskapittelet mente den tyske historikeren Reinhart Koselleck at utviklingen av nye transportmidler og verktøy til å spre informasjon førte til at mennesker i siste halvdel av 1700-tallet begynte å oppdage samtidens usamtidighet og sin egen virkelighet som historisk betinget. Ifølge Koselleck finnes beviset for at den historiske tenkemåte oppstod i siste halvdel av 1700-tallet, i språket. For eksempel var det da begrepet historie i bestemt entall konstituerte seg i det tyske språket, og det var først da man begynte å bruke uttrykk som "å skape historie".³⁵² Som nevnte tidligere gjorde gjennombruddet av den historiske tenkemåte at folk ble mer orientert mot fremtiden, siden fremtiden var blitt en gjenstand for forandring.³⁵³ Som vi har diskutert tidligere mente Thompson og Rudé at folkelige opposisjonelle bevegelser i perioden var av den oppfatning at fortiden og tradisjonen fremdeles hadde forrang. Hvis man ser dette i lys av Kosellecks teori, kan man kanskje forstå det slik at den folkelige opposisjonelle bevegelsenes retorikk ble mer synlig, fordi et sjikt av samfunnet hadde forlatt den måten å tenke på. Hvis en sammenligner kommisærenes inntilling til kongen med arbeidernes klage ser en at de to kommisærene, i motsetning til arbeiderne, refererer eksplisitt til fremtiden flere ganger. Selv om arbeiderne, både i klagen 5. august og i klagen til novemberkommisjonen, fremstår fremtidsrettet, ser ikke dette ut til å ha manifestert seg i språket på samme måte som kommisærene. I hvert fall refererte de aldri eksplisitt til fremtiden, slik som kommisærene.

Merkelig nok slo Kaas og Rosenkrantz fast at de ikke hadde funnet "en eeneste Embedsmand, eller Betjent [...] skyldig i nogen forseelse af den Viktighed, at Tiltale kunde finde Sted".³⁵⁴ De hadde heller ikke funnet ut at noen av embetsmennene hadde vært gjort en dårlig jobb i forvaltningen, og dermed gitt arbeiderne en grunn til å gjøre oppløp. Denne konklusjonen står ikke helt i stil til resten av innholdet i innstillingen – den må nok forstås ut ifra kommisærenes påstand om at de ikke hadde funnet noen betjenter skyldig *nok* til å ta ut tiltale. Slik kan det se ut som om Kaas og

³⁵¹ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 19. "Dokumenter om oppløpet".

³⁵² Koselleck, Reinhart (2004). *Futures Past: On the semantics of historical time*, s. 192–204.

³⁵³ Koselleck, Reinhart (2004). *Futures Past: On the semantics of historical time*, s. 222–254.

³⁵⁴ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 43. "Dokumenter om oppløpet".

Rosenkrantz mente at betjentene ved sølvverket og uheldige systemer ved verket og i bergstaden, var de viktigste grunnene til arbeidernes klager. Samtidig virket det ikke som om kommisærene var blitt noe klokere på årsakene til oppløpet:

Undersøgelsen giver tydelig nok tilkiende [...] at Almuen har været beføjet i visse Puncter til klage, men da samme Aarsager, har for en Deel i lang Tiid existeret, kan man vel falde paa at spørge: Hvad der just nu bevægede den til en saa hæftig Klage og tumultuarisk Fremgangsmaade, fordie den ikke saa hastig, som den ventede det, erholdt et fyldestgjørende Svar [...] Ved alle vore Bestræbelser har vi ikke været i Stand til at opdage noget desangaaende.”³⁵⁵

For kommisærene var bakgrunnen til oppløpet ”indhyllet i et Mørke, som vanskelig ved nogen formelig Undersøgning igjennemtrænges; slutte sig til noget ved forbindelse af adskillige enkelte Omstændigheder ved Rygter og Udladelser, er vel mueligt”.³⁵⁶

5.4. En kongelig bekjentgjørelse

19. februar 1796 utstedte sentralmyndighetene i København en kongelig bekjentgjørelse om ”Opløbet paa Kongsberg og Bergarbeidernes Besværinger”.³⁵⁷ Resolusjonen skulle ikke bare ”paa sædvanelig Maade bekiendtgjøres, men ogsaa uddeles blant alle Vedkommende i Bergstaden Kongsberg, til enhver Efterretning og Efterlevelse”.³⁵⁸ I bekjentgjørelsen stod det at Rentekammeret, på en utførlig måte, hadde foredratt Christian VII innberetningen fra kommisjonen som arbeidet i bergstaden i november, og at kongen, med dette, hadde ”fundet Overbergamtets forhold imod Almuen upaaklagelig”.³⁵⁹ Videre stod det i bekjentgjørelsen at akkordlønnen til hauerne og borhauerne skulle fastsettes på samme måte som tidligere; stigeren skulle fortelle gesvorneren om stenen var hard eller mild, og gesvorneren skulle ta dette med i beregningen når han fastsatte lønnen. Overbergamtet kunne fremdeles forandre på den avtalte lønnen under møte i sesjonssalen hvis de fikk noen opplysninger som kunne tilsi dette, og samtidig skulle arbeiderne, som tidligere, ha lov til å overvære møte i sesjonssalen, slik at de kunne

³⁵⁵ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 44. ”Dokumenter om oppløpet”.

³⁵⁶ Kaas og Rosenkrantz innstilling til Kongen, 12. november 1795, s. 44. ”Dokumenter om oppløpet”.

³⁵⁷ Bekjentgjørelse 19. februar 1796 ”ang. Opløbet paa Kongsberg og Bergarbeidernes Besværinger”: <http://www.nb.no/nbsok/nb/b479da9be945b7f317aa952c038e523a.nbdigital?lang=en#292>

³⁵⁸ Ibid., s. 406.

³⁵⁹ Ibid., s. 406.

klage dersom stigeren og gesvorneren hadde beregnet lønnen feil. Med tanke på tillegget arbeiderne hadde blitt lovet under oppløpet, skulle Overbergamtet først undersøke arbeiderne egentlig hadde fortjent dette.

Ellers bifalt myndighetene i København forslaget til Overbergamtet både når det kom til den foreslåtte mulgten for å utebli fra et bieskift, og når det kom til forslaget om at en arbeider som var overbevist om at han ikke hadde uteblitt fra skiftet, ikke skulle måtte betale mer i straff enn 1/3 av skiftets fulle lønn. Overberghauptmann Brünnich hadde også spurt om arbeiderne kunne få tilbakebetalt penger, siden de visstnok hadde betalt for mye i biemulgt de siste årene. Dette var imidlertid ikke myndighetene i København villige til. Ifølge historiker Kristian Moen ble det også bestemt at det skiktmestrene beregnet seg for å gjøre opp arbeidernes regnskap, skulle belastes leverandørene og ikke arbeiderne. Dessuten ba sentralmyndighetene Overbergamtet vurdere om betalingen for tyefordringene burde beregnes etter et riktigere forhold til transportveiens lengde. Som vi ser kom også myndighetene i København arbeiderne i møte på mange punkter. Avslutningsvis understreket allikevel myndighetene i København "paa det alvorligste: at alle og enhver af Berg=Almuen, som har noget at andrage, skal i alle Maader rette sig efter de ved Anordn. 13 Nov 1793 foreskrevne Forholdsregler".³⁶⁰ Fra nå av skulle enhver som deltok i oppløp, i tillegg til å bli straffet etter loven, straks utsettes fra lønn og arbeide ved verket.

5.5. Kapittelkonklusjon

Ett år før oppløpet hadde altså overberghauptmann Brünnich lagt merke til at det fantes store forskjeller i arbeidernes lønninger, og at noen arbeiderne tjente veldig lite. På bakgrunn av dette satte Brünnich igang en undersøkelse, som endte med at bergmestrene ved sølvverket fikk en reprimade. Det viser at Brünnich var opptatt av arbeiderne, eller iallfall driften, forut for oppløpet. Samtidig finner vi mange dokumenter som tilsier at Overbergamtet satte igang flere undersøkelser etter at arbeiderne hadde levert inn klagen sin 1. august 1795. Dagen etter oppløpet og i tiden som fulgte, kom Overbergamtet arbeiderne i møte på flere punkter. Arbeiderne skulle få lov til å hente ved fra Stadskullebunden og de av sjaktarbeiderne og løshauerne som

³⁶⁰ Ibid., s. 405.

fremdeles ikke hadde fått innvilget lørdagsfri, fikk innvilget dette. Betalingen for å fjerne uholdig gråberg i gruvene ble regulert slik at enhver arbeider heretter skulle få betalt $1 \frac{1}{3}$ skilling per tomme på fast sten, og $1 \frac{1}{15}$ skilling på løs sten. Mulgten for å utebli fra et bieskift skulle settes lavere og en arbeider som var overbevist om at han ikke hadde uteblitt fra skiftet, skulle ikke måtte betale mer enn $\frac{1}{3}$ av skiftets fulle lønn i straff. Brünnich ønsket også å tilbakebetale arbeiderne penger fordi arbeiderne hadde betalt for høye mulgter for uteblivelse av bieskiftene i over tre år.

Når det kommer til Kaas og Rosenkrantz sitt arbeid, fremstår dette hensynsfullt og omstendelig. I de aller fleste klagepunktene stilte kommisærene seg bak klagen til arbeiderne. De foreslo også at det burde foretas endringer i måten lønnen ble fastsatt på, og at kreditt- og gjeldsvesenet i Kongsberg burde oppheves. Myndighetene i København forandret ikke på lønnsfastsettelsen, og i resolusjonen stod det ingenting om bergstadens kreditt- og gjeldsvesenet. Men vi kan ikke utelukke at det kom forandringer i dette systemet på et senere tidspunkt. Ellers så vi at myndighetene i København kom arbeiderne i møte på flere punkter. Mitt inntrykk er således at det kom mye godt ut av det hele, mer enn det Bergwitz gir uttrykk for i sitatet nevnt innledningsvis. Men tatt i betraktning av hvordan sølvverket og bergstaden utviklet seg videre, kan det allikevel bare ha vært en dråpe i havet. Veien videre for sølvverket og bergstaden, skal vi komme tilbake til i siste kapittel. Hele denne prosessen tatt i betraktning, må myndighetenes reaksjon, både lokalt og sentralt, betraktes som hensynsfull og står mer i stil til Myklands beskrivelser statsmakten på slutten av 1700-tallet. Brünnichs innlegg i *Norske Intelligenssedler*, kan også betraktes som et bidrag til kampen om opinionen. Dette passer også til Myklands beskrivelser av en statsmakt som var opptatt av hva opinionen mente om statsstyret. Selv om den kongelige resolusjonen av 19. februar 1796, hadde en streng ordlyd, var tonen allikevel mye mildere enn den allmuen ble servert i 1776-reskriptet. Dette vitner også om at myndighetenes framferd var blitt mer forsiktig, slik Feldebæk og Dyrvik har hevdet.

Kapittel 6. Rettsprosessen

I dette kapittelet vil jeg først diskutere hvordan forholdet mellom den dansk-norske statsmakten og rettsystemet artet seg under rettsbehandlingen av oppløpet i Kongsberg. Deretter vil jeg drøfte hvilke argumenter som gjorde seg gjeldende under rettssaken. Til slutt vil jeg diskutere om domsavsigelsen skilte seg ut fra tilsvarende domsavsigelser i perioden. I hvilken grad er dommen et uttrykk for en spesifikk bergverksjurisdiksjon?

6.1. En domskommisjon nedsettes

19. februar 1796 – samme dag som den kongelige bekjentgjørelsen ble spredd i bergstaden, oppnevnte Christian VII en ny kommisjon, bestående av Christianias magistratpresident Marcus Gjøe Rosenkrantz og assessor i Overhoffretten i Christiania, Mathias Sommerhielm. De to kommissærene fikk beskjed om å skaffe det som stod tilbake av "lovlige Beviiser og derefter at afsiige Dom".³⁶¹ I utgangspunktet hadde fem stykker – Michel Gulbrandsen, Ole Andersen Eger, Berthe Maria Willachsen, Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs – blitt arrestert, men i den kongelige resolusjonen som ble bekjentgjort 19. februar stod det at Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs skulle løslates, da man i København ikke fant dem ved "eenstemmige Vidners forklaringer graverede".³⁶² Samtidig fikk Frederich Julius Kaas, daværende stiftamtman i Akershus, ordre om å skaffe en aktor og en forsvarer til saken.

Kommisjonen som ble nedsatt, fikk altså i oppgave å *både* foreta en siste runde med undersøkelser og felle dom over de tre gjenværende arrestantene. I Christian Vs Norske Lov fra 1687 står det ingenting om hvordan kommisærer i kommisjoner der kongen selv var part, skulle utnevnes.³⁶³ I praksis ser man imidlertid at det var de sentrale myndighetene, det vil si kongen selv, som oppnevnte slike kommisærer. Det fantes altså ikke noe skarpt skille mellom den lovgivende og dømmende makt, staten kunne indirekte kontrollere utfallet av saken ved å bestemme hvem som skulle fungere

³⁶¹ "Protokoll over rettssaken", Brev fra Christian VII, København 19. februar 1796, s. 3.

³⁶² "Protokoll over rettssaken", Brev fra Christian VII, København 19. februar 1796, s. 3–4.

³⁶³ Sandvik, Gudmund (1974). *Dømande kommisjoner: Eit rettshistorisk studie*, s. 27.

som dommere.³⁶⁴ Men myndighetene i København kunne også kontrollere utfallet av saken direkte, ved å befale at en innstilling skulle sendes til kongen, enten før dommen var falt – eller før den var kunngjort.³⁶⁵ Kongen hadde altså innsigelsesrett når det kom til premissene i dommen, og når det kom til selve domsavgjørelsen.

I anledning oppløpet på Kongsberg sendte alle de tre kommisjonene ned en slik innstilling til Rentekammeret. Moltke og Kaas, som var ansvarlige for den første kommisjonen, sendte dessuten, i tillegg til en egen innstilling, ned selve undersøkelsesprotokollen til Rentekammeret.³⁶⁶ På denne måten fant myndighetene i København ut at vitnesbyrdene mot Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs ikke var enstemmige, og på dette grunnlaget ble de to arrestantene løslatt. Prinsippet om at minst to vitnesbyrd måtte være enstemmige for å kunne brukes som bevis i retten, den såkalte legalbevisteorien, strekker seg tilbake til middelalderens kirkerett, men ble også utførlig gjentatt i Kristian Vs norske lov av 1687.³⁶⁷ At myndighetene i København her trådte frem som ekstra juridisk kontrollinstans, kan tolkes som et uttrykk for at sentralmyndighetene var med på å ivareta rettssikkerheten til de arresterte.

På en annen siden fremstår beslutningen besynderlig, da over dobbelt så mange vitnemål rettet seg mot Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs, enn mot Ole Andersen Eger og Berthe Maria Willachsen.³⁶⁸ Hvis en sammenligner vitnesbyrdene mot de ulike arrestantene i forhørsprotokollene til Moltke og Kaas, ser en at myndighetene i København må ha tolket loven svært konkret. Beslutningen fremstår også merkelig med tanke på at Rosenkrantz og Sommerhielm i samme resolusjon fikk beskjed om samle sammen det som stod igjen av resterende beviser. Hvorfor ventet ikke bare sentralmyndighetene med å løslate de to arrestantene til Rosenkrantz og Sommerhielm var ferdig med å foreta sine undersøkelser? Kanskje kan noe av forklaringen ligge i oppfatningen til Øystein Rian, om at det myndighetene først og

³⁶⁴ Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). Nytt om opptøyer og opprør, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 27.

³⁶⁵ Sandvik, Gudmund (1974). Dømande komisjoner i Norge: Ein rettshistorisk studie, s. 44 og 37–38.

³⁶⁶ Brev fra Moltke og Kaas til Rentekammeret, 10. oktober 1795, i "Dokumenter om oppløpet".

³⁶⁷ Se Brorson, Christian (1797). *Forsøg til den første Bogs Fortolkning i Christian den femtes Danske og Norske Lov og de ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*, Bd. 2, s. 1.

³⁶⁸ "Moltke og Kaas' kommisjonsprotokoll," for eksempel vitner både nr. 7, 8, 42, 51, 75, 76, 77, 79 og 83 mot Jørgen Larsen Berg, mens bare nr. 52, 58, 76 og 77 vitner mot Ole Andersen Eger.

fremst ønsket, var å få en slutt på urolighetene.³⁶⁹ Ifølge Rian var et typisk trekk ved styresmaktenes håndtering av oppløpene, at nettopp noen hovedmenn ble gjort til syndebukker, mens resten av aksjonistene fikk gå med minimal eller ingen straff. På denne måten kunne man skremme vekk andre fra å gjøre mere motstand, samtidig kunne man hindre ytterligere uro ved å ikke fengsel for mange.

I siste halvdel av 1700-tallet var det dessuten en eksplisitt oppfatning fra statsmaktens side at kongen aldri skulle skjerpe straffene, bare formilde dem. Med generalprokurør Henrik Stamples ord – en av kongens fremste juridiske rådgivere, kunne forbryteren på denne måten ikke være misfornøyd med at dommen kom fra "hans Herres og Kongens Øine".³⁷⁰ Kongen skulle snarere være symbolet på nåde, mildhet og godhet. Slik kunne han sikre regimets popularitet i en uforutsigbar tid. At myndighetene faktisk hadde en slik pragmatisk holdning til skyldspørsmålet, kommer dessuten godt frem på et senere tidspunkt.

Første uken i mars gikk Rosenkrantz og Sommerhielm i gang med en ny runde vitneavhør i bergstaden. På samme tidspunkt oppnevnte stiftamtman Kaas prokurator Hans Gundelach og prokurator Bertel Langballe, til å være henholdsvis aktor og forsvarer i den kommende rettssaken. Denne andre runden med avhør om oppløpsdagen viser at arbeiderne fremdeles var tause om det som hadde skjedd på oppløpsdagen. Overstiger Peder Post fortalte at han ikke siden hadde "hørt tale om nogen Handling den 5te Septbr betreffende, i hvor megen Umage han end har giort sig".³⁷¹ Overstiger Jørgen Johannsen Berg måtte, for sin del, "forundre sig over den Hemmelighed der har siden hersket i den heele Sag".³⁷² Likeledes med overstiger Torgeir Antonsen som under forhøret fortalte at han "tit havde spurgt adskillige om disse Begivenheder, men aldrig været i stand til at faae nogen Efterretning herom".³⁷³

Alle de tre kildene fungerte midlertid som stigere, mellomledere, ved verket og hadde ifølge 1793-reskriptet plikt til å informere sine respektive ledere om de fikk nyss om hva som hadde skjedd på oppløpsdagen. At betjentene ikke kunne oppgi noe informasjon om oppløpet kan ha sin bakgrunn i at arbeiderne ikke stolte på dem, og de

³⁶⁹ Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*, s. 113.

³⁷⁰ Sandvik, Gudmund (1974). *Dømande komisjonar i Norge*, s. 52.

³⁷¹ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 38, Overstiger Peder Post.

³⁷² "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 42, Overstiger Jørgen Berg.

³⁷³ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 44, Overstiger Torgeir Anthonisen.

derfor valgte å holde betjene utenfor samtalen. Denne teorien blir bekreftet av forklaringen til gesvorne Usler viste til at "Han, som Kongelig Betjent, havde [...] ikke været i Stand til siden Opløbet, at erfare noget herom, da Almuen vel vogtede Sig for at tale til ham om de Uordener som den 5te Septembr bleve begaaede."³⁷⁴ Betjentene kan også ha vært redde for å få arbeiderne på nakken, hvis de sa noe mer. Einfahrer Falckenberg hevdet i hvert fall at det "vilde være vanskelig at faae nogen Oplysning om de igentlige Giernings Mænd, da hverken Betient eller andre tør [...] nævne det passerede i den hensigt at søge Underretning derom, da Almuen i almindelighed udlade sig med saadanne Trudslers at Betientenes gandske Myndighed forsvinder".³⁷⁵

På en annen side fortalte også flere arbeidere at det var vanskelig å få fatt på informasjon om det som hadde hendt. Bergarbeider Hendrich Friedrich Koth forklarte at han ikke siden den tid hadde "været i Stand til, hvor megen Umage han end har gjort sig, at komme paa Spor etter de Tildragelser som foregik Opløbs Dagen".³⁷⁶ Også bergarbeider Johan Gran fortalt at "ingen havde siden den Tiid vildet Sige han noe derom, ja, end ikke de av hans Cammerader, som han fortroelig omgikkes".³⁷⁷ Disse opplysningene kan bekrefte det vi diskuterte i kapittel fire, nemlig at aksjonen bar preg av en form for disiplin, idet at arbeiderne ikke tystet på hverandre.

Etter å ha innkalt over hundre vitner sendte de to kommisærene ned en ny innstillingen til kongen, der de konkluderte med at arbeideren Mathias Dahl kunne anses som "lige saa skyldig som de hæftede Personer".³⁷⁸ På tross av dette argumenterte Rosenkrantz og Sommerhielm for at myndighetene i København ikke burde foreta noen videre arrestasjoner:

"Samt endelig naar tages i Betragtning den megen Bekostning og Vanskelighed der ville være forbunden med denn Action, da vi troe at kjende saa meget til den almindelige Stemning paa Kongsberg, at det uden Garnison under alle Tilfælde vilde være umuelig der paa Stædet imod en Bergarbejder at proseqvere nogen Sag dette Opløb betreffende, hvortil endnu maae lægges,

³⁷⁴ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 104, Gesvorne Usler.

³⁷⁵ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 51, Einfahrer Falckenberg.

³⁷⁶ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjons protokoll", Forhør 79, Bergarbeider Hendrich F. Koth.

³⁷⁷ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 62, Bergarbeider Johan Gran.

³⁷⁸ Brev fra Rosenkrantz og Sommerhielm til Rentekammeret, Christiania 19. mars 1796, i "Dokumenter om oppløpet".

at Actionen mot de 3de Arrestantere, som nu allerede have hensadt i en 23de Uger, derved vilde forstørres og drages ud i det vidtløftige”.³⁷⁹

Her kommer det klart frem at Rosenkrantz og Sommerhielm mente at det var viktigere å bli ferdig med saken innenfor visse tidsrammer – samt å unngå flere konfrontasjoner med allmuen, enn å sørge for at de mest skyldige ble arrestert. Siden myndighetene i København senere bestemte at ingen flere personer i saken skulle bli arrestert, kan det se ut som om de også delte denne innstillingen. Forøvrig er det verdt å legge merke til at Rosenkrantz og Sommerhielm mente at det hadde vært *umulig* å prosessere noen ny sak mot en bergarbeider, uten å ha en tilstrekkelig garnison på stedet. Dette kan ha vært et argument Rosenkrantz og Sommerhielm brukte fordi de ønsket å bli ferdige med saken, men det kan også ha vært en reell bekymring som forteller oss at arbeiderne hadde opparbeidet seg et anselig maktgrunnlag i bergstaden.

6.2. Rettssaken – beviser og argumenter

Ifølge rettshistoriker Jørn Øyrehagen Sunde vokste bevissthet om juridisk metode frem som et karaktertrekk ved dansk-norsk rett på 1700-tallet.³⁸⁰ Sunde mener utviklingen ble fremskyndet av rettspleie- og eksamensforordningen fra henholdsvis 1735 og 1736. Mens rettspleieforordningen innførte obligatorisk appell og offentlig forsvarer i alle alvorlige straffesaker, innførte eksamensforordningen krav om juridisk embetseksamen for alle dommere og prokuratorer i den dansk-norske staten.

Ifølge Sunde ble folks rettslige stilling med dette styrket; ved appellordningen gikk kunnskapen og metoden til underrettsdommerne gjennom en kvalitetssikring og med forsvarere tilstede, ble dommerne nødt til å forholde seg til loven – ikke bare gjennom domsslutningen, men også underveis i rettsforhandlingene. Fra og med året etter måtte også alle prokuratorer i det dansk-norske eneveldet ha avlagt juridisk embetseksamen, og det førte til at omfanget av juridisk litteratur og kunnskap økte. I hvilken grad kom kunnskap om juridiske metode til syne i rettssaken? Dette skal vi

³⁷⁹ Brev fra Rosenkrantz og Sommerhielm til Rentekammeret, Christiania 19. mars 1796, i "Dokumenter om oppløpet".

³⁸⁰ Sunde, Jørn Øyrehagen (2006). *Fornuft og Erfarenhet – Framveksten av metodisk medvit i dansk-norsk rett på 1700-talet*, s. 378.

diskutere videre ved å se på hvilke prinsipper og argumenter som gjorde seg gjeldende i rettsbehandlingen av de tre arrestantene fra Kongsberg.

Kommisjonsarbeidet begynte å ligne en rettssak andre uken av mars 1796. I tillegg til de tre arrestantene, innfant da både Rosenkrantz og Sommerhielm, aktor Gundelach og forsvarer Langballe seg i Overbergamthuset på Kongsberg. Nå skulle alle vitnene innkalles for tredje gang – denne gangen for å avlegge ed på sine forhengivne forklaringer. Ifølge forordningen om "Delinquent-Sagers Drift og Udførsel" fra 1751 hadde både aktor og forsvarer rett til å opplyse saken blant annet ved å føre ulike vitner som bevis.³⁸¹ Forordningen var således viktig for at prinsippet om kontradiksjon ble etablert i dansknorsk rett, ikke bare som praksis, men også som prinsipp.³⁸² I vårt tilfelle oppstod det også viktige konfrontasjoner som en følge av dette prinsippet.

Under vitneavhørene hadde opseer Ole Holst forklart at han kjente arrestanten Ole Andersen Eger som "efterladden og forsømmelig".³⁸³ Nå, under edsavleggelsen, ba forsvarer Langballe opseer Holst utdype synspunktene sine ytterligere – dette "efter Ole Egers udtrykkelige Forlangende".³⁸⁴ Holst forklarte at hans oppfatning var basert på Egers uordentlige oppførsel som bergarbeider, og det gjorde at Eger fikk anledning til å svare for seg. For etter Egers oppfatning skyldtes dette at han for "noget over 4re Aar siden i Sølv-Værkets Tjeneste slaaet sig til Skade, som og var synlig, med i et Fald at brække paa en Gang sit Laaer, der endnu [var] ganske krumt, og sin Venstre Arm, samt fik Huller slagen i sit Hoved".³⁸⁵ Ifølge Eger hadde smertene ført til at han ikke klarte å skøtte arbeidet sitt ved sølvverket, mistet jobben og siden befunnet seg i sesjonssalen på oppløpsdagen – da for å levere en søknad om igjen å bli tatt opp til arbeid ved verket.³⁸⁶ Denne episoden ble avgjørende for Egers straffeutmåling.

Etter å ha innkalt over hundre vitner på fire dager – inkludert fire som stilte etter aktor Gundelach og forsvarer Langballes forlangende – bestemte Rosenkrantz og Sommerhielm seg for å forflytte kommisjonsarbeidet fra Kongsberg til "Continuation

³⁸¹ Forordning 21. mai 1751 "Anl. hvad der ved Delinquent=Sagers Drift og Udførsel i Danmark og Norge, finnes her: <http://www.nb.no/nbsok/nb/6dda831b1a55ceed5e8ba8147f4646a5.nbdigital?lang=no#220>

³⁸² Sunde, Jørn Øyrehagen (2013). Per mail 27.02.2013.

³⁸³ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Forhør 28, Opseer Ole Holst.

³⁸⁴ "Protokoll over rettssaken", Notater fra rettssaken, s. 53.

³⁸⁵ "Protokoll over rettssaken", Forklaring til arrestant Ole Andersen Eger, s. 38.

³⁸⁶ "Protokoll over rettssaken", Notater fra rettssaken, s. 53.

inden Aggers Huus Fæstning”.³⁸⁷ På samme tidspunkt skulle den militæret kommando, som fremdeles befant seg på Kongsberg, marsjere bort fra bergstaden.³⁸⁸ Da hadde garnisonen ligget der i omtrent et halvt år. Noen måneder senere tok imidlertid generalmajor Hans Jacob Henning Hesselberg, øverstkommanderende for troppene i Kongsberg, kontakt med prins Carl av Hessen, øverstkommanderende for den norske hæren. Bakgrunnen var at Brünnich ønsket å etablere en liten, fast garnison på Kongsberg. Men Carl av Hessen ser ikke ut til å ha ment at dette var nødvendig.³⁸⁹ I hvertfall ble det ikke etablert noen permanent garnison i Kongsberg.

I midten av april startet domskommisjonen opp igjen i kommisjonsstua på Akershusfestning. Her skulle arrestantene på ny få opplept sine forklaringer ”for at høre om deres Samvittighed tillade dem at gjøre nogen anden og Sandfærdigere Bekiendelse end den de tilforn have aflagt”.³⁹⁰ I tillegg til Rosenkrantz og Sommerhielm, var både aktor Gundelach og forsvarer Langballe tilstede. Michel Gulbrandsen ble avhørt først og selv om han ikke tilstod forholdet i sin helhet, kom han med noen nye bekjennelser for kommisærene. Blant annet innrømmet Gulbrandsen at det ”lige siden Tumulten den 25te Julii [...] bestandig havde været talt mellom Almuen [...] at da de ikke fik Svar paa deres Memorial, saa ville de igjen samles ved Ober Berg Amts Huuset for at fordre Svar, og da skulle der ringes med Klokken for at kalde Almuen sammen”.³⁹¹ Seks uker tidligere hadde Gulbrandsen nektet for at allmuen hadde avtalt å ringe med klokkene i forkant av oppløpet.³⁹² Nå fortalte arrestanten også at ”den Misnøyelse som havde viist sig at være hos Almuen den 5te september forrige Aar, havde allerede existeret i det mindste i 3 Aar”.³⁹³

Gulbrandsen mente allikevel at atferden hans skyldtes at han ”for omtrent 18 Aar siden [hadde] faldt need i Gruben og der slog sit Hoved, saa at han maatte Trippuneres³⁹⁴, og siden den Tiid havde han bestandig været uvidende om hvad han i beskænkhet Tilstand foretok sig”.³⁹⁵ I middelalderen var den vanligste formen for

³⁸⁷ ”Protokoll over rettssaken”, Notater fra rettssaken, s. 10–100.

³⁸⁸ Kongelig resolusjon, 19. februar 1796.

³⁸⁹ Brev fra Hesselberg til Brünnich, 16. juni 1796, Brünnichs samling, Foliobind 73b.

³⁹⁰ ”Protokoll over rettssaken”, Notater fra rettssaken, s. 100.

³⁹¹ ”Protokoll over rettssaken”, Forhør Michel Gulbrandsen, 15. april 1796, s. 104.

³⁹² ”Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll”, Forhør Michel Gulbrandsen, s. 8.

³⁹³ ”Protokoll over rettssaken”, Forhør av arrestant Michel Gulbrandsen, 15. april 1796, s. 104.

³⁹⁴ Trippuneres, i dag trepanere, betyr å bore en åpning i hjerneskallen.

³⁹⁵ ”Protokoll over rettssaken”, Forhør av arrestant Michel Gulbrandsen, 15. april 1796, s. 107.

bevisføring at saksøkte selv sverget på sin unnskyld, samtidig som han skaffet tolv andre menn til å sverge på hans eller hennes uskyld.³⁹⁶ Bruken av slike mededsmenn ble formelt forbudt med innføringen av Norske Lov i 1687, men fenomenets fundament – viktigheten av at andre la inn et godt ord en og at en selv sverget på sin uskyld, forsvant ikke.³⁹⁷ At Gulbrandsen kom med slike innrømmelser på tampen av rettssaken, styrket dermed ikke hans sak. Ole Andersen Eger kom ikke med lignende innrømmelser og som vi skal se senere, skulle det komme til å få avgjørende betydning. Når det kom til Berthe Maria Willachsen viste det seg at hun var "frugtsommelig og sin Forløsning allerede saa nær, at hun ikke med de øvrige Arrestantene tillige strax kunde medtages".³⁹⁸ Den høygravide kvinnen, som forøvrig også var mor til tre små barn, befant seg derfor fremdeles bak lås og slå i bergstaden.

6.3. Aktor og forsvarer fremlegger sine prosedyrer

I begynnelsen av mai ble kommisjonen igjen satt, og aktor Gundelach og forsvarer Langballe fikk legge frem sine skriftlige innlegg. Aktor Gundelach åpnet prosedyren med å vise til at det var fullkommet bevist at en stor del av bergallmuen under oppløpet hadde "søgt at tiltrodse sig Fordeele, hvilke ikke kunde eller burde bevilges dem, uden foregaaende Kongelig allernaadigst Resolution".³⁹⁹ Men etter å ha oppsummert hva som hadde skjedd under "Almuens rasende Opstand", slo Gundelach fast at det allikevel ikke hadde "været muelig at opdage hvem, iblant den sammenrottede Folke=Skare der i særdeleshet [hadde] været Formand for, og raadet eller tilskyndet den øvrige Deel af Berg=Almuen, at deelagtiggjøre sig i Opløbet".⁴⁰⁰ Aktor Gundelach ville allikevel ta ut tiltale mot de tre arrestantene for å ha utmerket seg med deltagelse i disse "lovstridige Handlinger".⁴⁰¹ Ifølge Gundelach var det var fullkommet bevist at Gulbrandsen hadde "stillet sig i Spidsen for den sammenløbne Flok af onde og ildesindede Mennesker"⁴⁰², dessuten var det bekjent at Ole Andersen

³⁹⁶ Tamm, Ditlev (2005). Retshistorie: Danmark, Europa, globale perspektiver, s. 119.

³⁹⁷ Sogner, Sølvi (2000). Conclusion: The Nordic Model, i Sølvi Sogner og Eva Østerberg (red.), *People meet the law*, s. 274.

³⁹⁸ "Protokoll over rettssaken", Brev fra kammerjunker Petersen, 25. april 1796, s. 111.

³⁹⁹ "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 114.

⁴⁰⁰ "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 117.

⁴⁰¹ "Protokoll over rettssaken", Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 117.

⁴⁰² "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 132.

Eger var "en Moralsk Slet Person".⁴⁰³ Når det kom til Berthe Maria Willachsen argumenterte Gundelach for at hun hadde vært "yderlig grov i Ord og Adfærd".⁴⁰⁴ Samtidig la aktoren vekt på at:

"Paa et Stæd som Kongsberg, hvor Berg=Almuens qvinder have den Indflydelse paa deres Mænd, at disse maae adlyde hines Bizarre og Tumultuariske Bevægelser, naar de vekke eller hidse til Oprør, er en qvinde af Berthe Willachsens Egenskaper, saa farlig in Publico, at hun utvivlgtigen maae være Exemplarisk Straf undergiven".⁴⁰⁵

Gundelachs generalisering over bergstadens kvinner kan stamme fra fortellinger om oppløpet som fant sted i Kongsberg året 1730. Overberghauptmann Brünnich hadde selv skrevet en historisk fremstilling av dette oppløpet – muligens kan denne fremstillingen hadde nådd frem til aktor Gundelach. I fremstillingen til Brünnich står det for eksempel at oppløpet i 1730 fant sted "under en fæl Skrigen af Kiærlinger, der viste sig under denne Tumult, som afsindige Furier; thi ved dette Opløb kastede disse tøileløse Qvinder deres Huer i Luften, spyttede og traadte paa dem, rev sig i deres Haar og opløftede deres Klæder etc".⁴⁰⁶ Denne atferden var, som vi har sett, ikke helt ulik den kvinnene i Kongsberg viste under oppløpet i 1795.

Aktor Gundelach endte opp med å nedlegge påstand om at Berthe Maria Willachsen burde bli dømt til å "arbejde 6 Maaneder i Stiftets Tugt=Huus".⁴⁰⁷ Når det kom til Michel Gulbrandsen og Ole Andersen Eger mente Gundelach at de to arbeiderne burde "indsettes i nærmeste Fæstning til Arbejde udi Jern i visse Aar".⁴⁰⁸

Langballe møtte deretter opp i kommisjonstua og la frem et skriftlig svar på Gundelachs innlegg. Forsvareren åpnet med å argumentere for at arbeiderne fortjente en belønning som kunne "tilstrække til Livets Ophold".⁴⁰⁹ Videre la han vekt på at arbeidernes fortjeneste de siste årene var blitt så innskrenket, at dette neppe var tilfelle – og nettopp derfor hadde arbeiderne levert inn en klage til Overbergamtet

⁴⁰³ "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 135.

⁴⁰⁴ "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 135.

⁴⁰⁵ "Protokoll over rettssaken", Aktor Gundelachs skriftlige innlegg, 19. april 1796, s. 139.

⁴⁰⁶ RA. PA-0171. Brünnichs samling, 1493–1826. Oktavbind, nr. 2. Her finnes en trykt fremstilling av oppløpet i 1730 skrevet av Brünnichs. Skriftet ser ut til å ha vært trykket i en avis, men det står ingenting om hvor og når fremstillingen er trykket.

⁴⁰⁷ "Protokoll over rettssaken", Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 139.

⁴⁰⁸ "Protokoll over rettssaken", Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 139.

⁴⁰⁹ "Protokoll over rettssaken", Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 141.

”paa anordnet Maade” og siden ventet ”taalmodig efter Svar”.⁴¹⁰ Men som ”eenfoldige og uoplyste Folk” innbilte de seg at Overbergamtet ville oppfylle deres ønske hvis de sammen gjorde ”mundtlig Paastand”.⁴¹¹ Ifølge Langballe hadde ingenting vært viktigere for arbeiderne enn å få svar fra Overbergamtet, da de i henhold til forordningen fra 1793, ikke kunne gå til kongen før Overbergamtet hadde behandlet saken. Langballe poengterte også at arbeiderne ikke nødvendigvis hadde avtalt å møtes på forhånd – siden det var lønningsdag hadde de hatt en naturlig grunn til å oppholde seg ved amthuset. Dessuten var det også på onsdager og lørdager mellom tolv og ett, tillatt for ”enhver Berg=Mand at indfinde sig i Sessions=Værelset, og der ved Skranken indlevere deres Ansøgninger eller Klager”.⁴¹²

I tillegg til dette generelle forsvaret for bergallmuen, hadde forsvarer Langballe utformet en prosedyre på vegne av hver enkelt arrestant. I tilfelle Gulbrandsen, la Langballe vekt på at arrestanten hverken hadde vært med på å ringe med stormklokkene, eller hadde vært en av de første til å hamre på dørene til sesjonssalen – således kunne man heller ikke anklage Gulbrandsen for å være en formann for allmuen. Langballe viste også til at mange av aktors påstander baserte seg på enkeltstående vitnesbyrd, andre igjen baserte seg kun på rykter – og dessuten kom mange av vitnemålene fra folk som selv hadde vært aktive på oppløpsdagen og følgelig kunne de ”ej komme i Betragtning”.⁴¹³ Til slutt påpekte Langballe at Gulbrandsen på oppløpsdagen hadde vært ”overmaade beskïænket”.⁴¹⁴ Når det kom til Ole Andersen Eger og Berthe Maria Willahcsen la Langballe vekt på at de fleste vitneforklaringene kun var enkeltstående, i tillegg var mange igjen uoverstemmende.

I tilfelle alle de tre arrestantene mente forsvarer Langballe at den tiden de allerede hadde sittet innesperret, var straff nok. Dette syntes han særlig gjaldt Willachsen, som hadde ”saavel som sit Foster lidt meget paa Helbreden formedelst den megen Stillesidden udi et tildeels med fordærvt Luft opfyldt Værelse”.⁴¹⁵ Langballe endte derfor opp med å nedlegge påstand om full frifinnelse for

⁴¹⁰ ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 141.

⁴¹¹ ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796.

⁴¹² ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes spørsmål til vitnene, s. 33; Overbergamtskriver Hr. Riegels attest 12. april 1796, s. 171.

⁴¹³ ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 146.

⁴¹⁴ ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 159.

⁴¹⁵ ”Protokoll over rettssaken”, Forsvarer Langballes skriftlige innlegg, 27. april 1796, s. 168.

alle de tre arrestantene. Gundelach fikk anledning til å svare på Langballes forsvar, men fastholdt i ett og alt sine tidligere påstander, spesielt det at beruset tilstand ikke kunne anses som formildende:

”Vel muelig at Michel Gulbrandsen kunde have taget stærk Drik til sig Opløps Dagen 5te September 1795 for med desto større Courage at utføre hans onde Forsætter; men herfra kan han umelig hendte nogen Undskyldning fra hans begangne Mishandlinger; thi dersom han i Fuldskap kiende sig hengiven til Tumultuariske Optrin, burde han ingen Tiid lade sig finde i beskænkent Tilstand, da forbrydelser begaede i Drukkenskab er dobbelt tilregnende efter 7§ i forordningen af 8de Marti 1757”.⁴¹⁶

Ifølge Gundelach var også Ole Andersen Eger skyld ”overbeviist” og når det kom til Berthe Maria Willachsen hadde han bare en kommentar og det var at hun var ”en beviislig ond Qvinde som uden Aarsag har været stemt til at opigle Berg=Almuen, og selv under de græseligste Forbandelser taget Deel i Opløbet”.⁴¹⁷

6.4. Rosenkrantz og Sommerhielm avsier dom

17. mai 1796 ble kommisjonen igjen satt på Akershusfestning. De to mannlige arrestantene ble fremstilt ufengslet, og både aktor Gundelach og forsvarer Langballe var tilstede. Før Rosenkrantz og Sommerhielm avga sin dom i saken, ble en resolusjon fra kongens rentekammer lest opp som fastslo at ingen flere i saken skulle bli stilt til doms.⁴¹⁸ Bergverkene i Norge hadde i utgangspunktet en utstrakt jurisdiksjonell myndighet – folk som bodde innenfor bergverkets jurisdiksjon, var underlagt spesielle bergverkslover.⁴¹⁹ I Kongsberg fantes det samtidig både en underbergamtsrett og en overbergamtsrett som dømte i henholdsvis første og andre instans. Selv om kommisærene i vårt tilfelle var ekstraordinære dommere utnevnt av myndighetene i København, brukte de, som vi nå skal se, forordninger som var laget spesielt til folk som bodde innenfor bergstadens jurisdiksjon. I sin domsslutning viste Rosenkrantz og Sommerhielm først til en forordning fra 31. mai 1690 som for bergstaden inneholdt

⁴¹⁶ ”Protokoll over rettssaken”, Aktor Gundelachs duplique, 29. april 1796, s. 172.

⁴¹⁷ ”Protokoll over rettssaken”, Aktor Gundelachs duplique, 29. april 1796, s. 174.

⁴¹⁸ ”Protokoll over rettssaken”, Kongelig resolusjon, 30. april 1796, s. 176.

⁴¹⁹ Imsen, Steinar. Harald Winge (1999). *Norsk historisk leksikon*, s. 45.

”specielle Forbud mod alle tumultariske Sammenløb”.⁴²⁰ Denne forordningen mente imidlertid de to kommisærene at ble formildet av 1776-reskriptet og forordningen fra 1793. Som nevnt tidligere foreskrev ikke de to forordningene bare på hvilken måte bergarbeiderne skulle fremme sine klager, de bestemte også straffen til arbeidere som overskred dem. Et viktig skille gikk imidlertid mellom dem som bare tok del i tumultene og dem som kunne ansees som formenn. Arbeidere som kun deltok, skulle forvises fra Kongsberg og måtte ikke ”komme Kongsberg eller dens Gruber paa 4 Mile nær, under Straf af Fæstnings=Arbejde paa Livstid”.⁴²¹ De som derimot kunne betraktes som formenn, skulle straffes ”som Kongens Loves og Befalingers Overtrædere og den almindelige Roeligheds Forstyrre”.⁴²² Det kan tolkes dithen at folk som ble betraktet som formenn, skulle dømmes i henhold til rikets generelle lovverket og dermed også 1765-forordningen. Denne forordningen fastsatte dødsstraff eller straffearbeid i jern på festningene for folk som ulovlig sammenkalte allmuen, alt ettersom hvor alvorlig oppstanden hadde vært.⁴²³ Før kommisærene gikk over til den enkelte arrestants lovstridige handlinger, kom de med en generell begrunnelse av hvorfor lovens overtredere måtte straffes strengt:

”Den Strængthed, hvormed Lovgiverne i disse Love vil have alle Opløb straffede, er og høyst nødvendig i enhver Stat; thi baade for deres Vedligeholdelse i det heele og hver enkelt Mands Sikkerhed i Særdeleshed, ere dette Slags Uordener høyst farlige; den roelige Borger forstyrres ved dem i sine gavnlige Sysler og Lovene tabe deres Kraft til at beskytte han, naar de ikke, med passende Straffe afskrække uroelige Hoveder fra saadanne Oprin”.⁴²⁴

Når det kom til Michel Gulbrandsen mente Rosenkrantz og Sommerhielm at ”Det heele i Arrestantens Forhold have [...] viist ham som en Mand, der med Rette kan ansees farlig for den offentlige Roelighed”.⁴²⁵ Allikevel mente kommisærene at opplysningene som var fremkommet i saken, ikke ga dem adgang til å kalle Gulbrandsen en formann,

⁴²⁰ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 181.

⁴²¹ Reskript 28. mars 1776 om ”hvordan Berg=Almuen paa Kongsberg skal forholde sig i Tilfælde at de Klage over eller søge noget, samt at de skulle arbeide flittig, og være Øvrigheden lydige”: <http://www.nb.no/nbsok/nb/5d608104b76545db303f0c5291b83b18.nbdigital?lang=no#667>

⁴²² Anordning 13. november 1793 ”for dem af Berg=Almuen paa Kongsberg, som have noget at klage”, Schous kongelige forordninger (1797), Bd. XI.

⁴²³ Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). Nytt om opptøyer og opprør, *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 25.

⁴²⁴ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 183.

⁴²⁵ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 181.

ei heller å beskyldte han for å ha "forledet Andre til at tage Deel i Tumulten".⁴²⁶ På den andre siden mente Rosenkrantz og Sommerhielm at det var overbevist at Gulbrandsen hadde "deeltaget i Opløbet og det på en udmærkende Maade".⁴²⁷

Ole Andersen Eger mente de at derimot hadde hatt "den rigtige Undskyldning" til å oppholde seg i sesjonssalen på oppløpsdagen, da han hadde vært der for å levere inn en privat søknad om igjen å få arbeide ved sølvverket – dessuten hadde Eger aldri kommet med noen "fældende Tilstaaelse".⁴²⁸ Ifølge de to kommissærene hadde det allikevel fremkommet så mye mot arrestanten, at de månedene han hadde sittet inne, måtte han bare "tilregne sig selv".⁴²⁹ I likhet med Gulbrandsen, mente kommissærene at Berthe Maria Willachsen ikke hadde hatt noen grunn til å oppholde seg utenfor sesjonssalen på oppløpsdagen, samtidig hadde hun "bestandig, ikke aleene nægtet at have været med".⁴³⁰ Her ser vi at dommerne la betydelig vekt på om arrestantene hadde innrømmet skyldforholdet eller ei. Rosenkrantz og Sommerhielm påpekte dessuten at adskillige vitnesbyrd viste at Willachsen ikke hadde vært en aldeles "ørkesløs Tilskuerinde af Opløbet".⁴³¹

Når det kom til Willachsens uttalelser under oppløpet, fant Rosenkrantz og Sommerhielm ut at ingen av vitneprovne var helt overensstemmende med hverandre – men da dette først og fremst handlet om at vitnene ikke klarte å gjengi uttalelsene med eksakt samme ordlyd, slo kommissærene fast at dette ikke kunne "svække den juridiske Vished".⁴³² Slik tolket kommissærene prinsippet om enstemmige vitnesbyrd annerledes enn slik myndighetene i København hadde tolket det, da de løslot Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs fra arresten noen måneder tidligere. Den gangen må sentralmyndighetene ha tolket prinsippet om enstemmige vitnesbyrd, ned til den mest konkrete detalj.

Ifølge Øystein Rian ble hovedmenn for oppløp myndighetene anså som alvorlige, straffet strengt på 1700-tallet – noen ganger med dødsstraff, andre ganger

⁴²⁶ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 183.

⁴²⁷ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 186.

⁴²⁸ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 188.

⁴²⁹ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 189.

⁴³⁰ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 189.

⁴³¹ "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 189.

⁴³² "Protokoll over rettssaken", Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 190.

med ødeleggende fengselsstraff eller landsforvisning.⁴³³ For eksempel ble de fire angivelige lederne bak strilekrigen i 1765, dømt til dødsstraff av Høyesterett. Mens en av dem døde i fengselet, ble de tre andre benådet av kongen på et senere tidspunkt og istedenfor idømt livstidsstraffer.⁴³⁴ I 1792 ble Christian Lofthus – lederen for bondeaksjonene i Agder og Telemark, dømt til livsvarig straffearbeid i jern på Akershus festning, han døde i fengselet fem år senere.⁴³⁵ Som vi ser ble de som myndighetene anså som lederne bak alvorlige allmueaksjoner, straffet strengt. Men dersom aksjonen ble oppfattet som mindre truende, kunne også straffen bli deretter.⁴³⁶ Et eksempel på dette kan være Knut Syre – lederen for skattenekterne på Karmøy i årene 1799–1802, som i 1803 ble dømt av Høyesterett til å arbeide seks år i jern på Akershus festning.⁴³⁷

I vårt tilfelle fikk Michel Gulbrandsen den strengeste straffen, da han, i tillegg til å bli bortvist fra Kongsberg på livstid, ble dømt til å arbeide ett år i jern på nærmeste festning. Berthe Maria Willachsen ble dømt til å arbeide i Christiania tukt- og manufakturhus i to måneder, mens Ole Andersen Eger ble ”for Justitiens videre Tiltale i denne Sag frie”.⁴³⁸ Som vi ser avvekt straffeutmålingene fra aktor Gundelachs påstand – mens Gundelach hadde ønsket at både Gulbrandsen og Eger skulle arbeide i nærmeste festning et visst antall år, var det bare Gulbrandsen som ble dømt til dette. Dessuten ble Gulbrandsen kun dømt til å arbeide i ett år, ikke flere, som Gundelach la opp til. Også for Berthe Maria Willachsen ble straffen mildere enn det Gundelach hadde oppfordret dommerne til; mens Gundelach prosederte på seks måneder, ble Willachsen bare dømt til å arbeide to måneder i Christiania tukt- og manufakturhus.

I domsavsigelsen refererte kommisærene til forordningene av 1776 og 1793, som begge trakk opp et skarpt skille mellom de som kunne anses som formenn for oppløp, og de som bare var deltagere. Underveis hadde dessuten Moltke, Kaas, Rosenkrantz og Sommerhielm, ja, til og med aktor Gundelach, konkludert med at de mest straffskyldige i dette tilfellet ikke var tatt. Dommen må derfor leses på bakgrunn

⁴³³ Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*, s. 113.

⁴³⁴ Slettebø, Thomas (2012). Strilekrigen i Bergen i 1765: Improvisasjon i eneveldets teater, i *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 71.

⁴³⁵ Fiskaa, Ingrid (2012). Lofthusreisninga i Agder og Telemark 1786–87, *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 131.

⁴³⁶ Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*, s. 113.

⁴³⁷ Østrem, Nils Olav (2012). Krigsskip mot skattenektarane på Karmøy, *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 171.

⁴³⁸ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavsigelsen, 17. mai 1796, s. 193.

av dette og kan for eksempel sammenlignes med straffeutmålingene til de som kun deltok i Lofthusreisningen og skattenektingen på Karmøy. Mens de førstnevnte ble dømt til festningsarbeide i ett til tre år, ble de sistnevnte dømt til festningsarbeide – eller tukthusopphold, i seks til tre måneder.⁴³⁹ Således representerer denne domsavsigelsen en mellomposisjon tidsmessig, mens også straffeutmålingsmessig. I likhet med oppvigerne fra Agder, Telemark og Karmøy, ble forordningen fra 1765 – som fastsatte dødsstraff eller straffearbeid i jern for dem som sammenkalte allmuen ulovlig – tatt i bruk. Domsavgiselsen skiller seg dermed ikke spesielt ut ifra andre domsavsigelser i perioden. Slik viser den at man verken slapp lettere, eller vanskeligere, unna, hvis man bodde innenfor et sted der bergverksjurisdiksjon gjaldt.

Seks dager senere ble dommen forkynt for Ole Andersen Eger og Michel Gulbrandsen. Ikke helt overraskende godtok førstnevnte dommen uten videre appell, mens sistnevnte med dommen fant seg ”Misfornøjet og forlangte appel”.⁴⁴⁰ Berthe Maria Willachsen fikk dommen sin lest og forkynt i bergstaden, der hun ”declarerede sig [...] fornøjet”.⁴⁴¹ Som vi ser forlangte Gulbrandsen appell, dette gjorde han 5. august 1796. Allikevel ser vi at han startet soningen sin på Akerhusfestning 10. september 1796. Siden saken hans hverken å finne i protokollene til Højesterett, eller i de norske supplikkene som ble sendt til Danske kanselli i perioden⁴⁴², antas det at Gulbrandsen trakk appellen. Fangeprotokollen til Akershusfestning viser heller ikke til noen annen dom enn den som falt i forbindelse med kommisjonsdommen den 17. mai 1796. Michel Gulbrandsen står oppført i fangeprotokollene til Akershus festning under listen over ”Ærlige Slaver paa Aar og Tid”.⁴⁴³ Ifølge fangeprotokollen slapp Gulbrandsen ut 10. september 1797, under forutsetning av at han i fremtiden ikke kom bergstaden eller dens gruver mer enn fire mil nær. Berthe Maria Willachsen ble sluppet ut fra Christiania tukth- og manufakturhus 12. oktober 1796, etter å ha vært der litt over to måneder. I fangeprotokollen står det at hun hadde ”opf sig godt”.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Fiskaa, Ingrid (2012). Lofthusreisninga i Agder og Telemark 1786–87; Østrem, Nils Olav (2012). Krigsskip mot skattenektarane på Karmøy, begge i *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 131 og 173.

⁴⁴⁰ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavgiselsen, 17. mai 1796, s. 194.

⁴⁴¹ ”Protokoll over rettssaken”, Domsavgiselsen, 17. mai, 1796, s. 194.

⁴⁴² Det vil supplikkene som finnes i arkivet til Danske kanselli, norske tegnelse og registre.

⁴⁴³ SAO. Stam- og lønningsbok over gevaldigere, profosser og slaver. Akershus festnings slaveri og arbeidsanstalt. FANGEPROTOKOLLER, L0001.

⁴⁴⁴ SAO. *Fangeprotokoll, Kristiania tukthus*. FANGER, Fangeprotokoller, Fangeprotokoller II, L0003.

6.5. Kapittelkonklusjon

Domskommisjonen ble nedsatt samme dagen som den kongelige bekjentgjørelse ble delt ut blant bergstadens innbyggere. I tillegg til å gi svar arbeidernes klager, erklærte den at to av de fem arrestantene skulle slippes fri – grunnen var at myndighetene i København ikke fant dem ved enstemmige vitners utsagn skyldige. Beslutningen fremstår merkelig, da det var overveldende mye bevis mot arrestantene, samtidig som domskommisjonen på samme tidspunkt fikk ordre om å samle inn det som stod igjen av resterende beviser. Beslutningen kan tolkes som et uttrykk for at myndighetene ønsket å hindre nye uroligheter, ved ikke å fengsel for mange. At myndighetene hadde et pragmatisk forhold til skyldspørsmålet, kommer også frem ved at de ikke arresterte arbeideren Mathias Dahl, på tross av at kommisærene i domskommisjonen mente at han var like skyldig som de andre arrestantene. Prinsippet om enstemmige vitnesbyrd var sentralt gjennom hele rettssaken, samtidig ble et annet prinsipp viktig – nemlig prinsippet om at både aktor og forsvarer skulle kunne føre vitner. Dette førte til at Ole Andersen Eger fikk anledning til å forsvare seg mot kritikken som ble rettet mot han. Samtidig ser vi at det ble lagt stor vekt på om arrestantene innrømmet forholdet eller ikke, kanskje var det nettopp dette som førte til at Eger til slutt slapp unna straff. For å felle Michel Gulbrandsen og Berthe Maria Willachsen ble spesielle lover for bergstaden tatt i bruk, først og fremst reskriptet fra 1776 og forordningen fra 1793. Disse reskriptene trakk opp et skarpt skille mellom de ledere og deltakere bak oppløps – bare folk som kunne anses som hovedmenn, skulle straffes etter rikets generelle lovverk, deriblant forordningen fra 1765. Selv om hverken Michel Gulbrandsen eller Berthe Maria Willachsen ble ansett for å være hovedmenn bak oppløpet, ble de, fordi de hadde aktive under oppløpet, straffet etter denne forordningen. Hvis en sammenligner straffene med straffer for tilsvarende gjerninger i samme periode, skiller ikke straffene seg ut på noen merkverdig måte. Selv om arbeiderne befant seg under en annen jurisdiksjon enn for eksempel arrestantene som hadde deltatt i Lofthusbevegelsen og Strilekrigen.

Kapittel 7. Oppsummering og konklusjon

Tema for denne oppgaven har vært hvordan forholdet mellom bergallmue og myndigheter kom til uttrykk før, under og etter arbeideroppløpet på Kongsberg året 1795. Mer presist ønsket jeg å diskutere på årsakene til oppløpet, hvordan bergfolket legitimerte klagen sine og selve aksjonen, om oppløpet bar preg av å være planlagt og om alder, tradisjon og ledelse spilte en rolle i oppløpet. Samtidig ønsket jeg å se på hvilke virkemidler myndighetene brukte for å gjenvinne kontroll med bergallmuen og om arbeiderne på noen måte fikk gjennomslag for sine klager.

7.1. Årsak og legitimering

I likhet med Joh. K. Bergwitz og Sverre Steen – og historikere som har skrevet om de andre opptøyene som foregikk samme år, har jeg tolket dette oppløpet inn i en kontekst der opplysningstiden og revolusjonen i Frankrike spilte en viktig rolle. For å vise hvordan revolusjonstankene kan ha spilt en rolle, brukte jeg en del plass i bakgrunnskapittelet på å vise hvordan arbeiderne kunne få kjennskap til nyheter fra inn- og utland. Dette gjorde jeg på tross av at hverken myndighetene i Kongsberg og København, eller arbeiderne ved sølvverket, refererte til noe som kunne insinuere at de var opptatt av dette. Begrepet *jakobiner* ble heller ikke brukt til å kategorisere opprørske arbeidere. Samtidig har jeg tolket oppløpet inn i en kontekst der økende sosiale- og økonomiske forskjeller, kan ha hatt betydning. For eksempel pekte jeg på at arbeiderne på 1770-tallet klaget over at leverandørene hadde tjent seg så rike på kort tid, at de var blitt svært vanskelige å ha med å gjøre. Denne fortolkningen går inn i tradisjonen etter Halvdan Koht, som så på oppsvinget av handelskapitalismen i perioden – og de påfølgende klassemotsetningene, som en medvirkende årsak til de mange oppløpene i perioden. Men også Sverre Steen og Bagge og Mykland tolker oppløpet inn i denne konteksten.⁴⁴⁵ I kapittel fem stilte jeg imidlertid spørsmål ved om ikke også arbeidernes økonomiske situasjon, kan ha bedret seg mot slutten av 1700-tallet.

⁴⁴⁵ Steen, Sverre (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Bd. VII, s. 167; Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 271.

Samtidig brukte jeg en del av bakgrunnskapittelet på å vise hvordan klageaksjonene på 1770-tallet var omfattende. Blant annet viser jeg hvordan slagordet til arbeiderne ble tatt i bruk allerede i klagen som ble forfattet av Solberg, og at slagordet også ble brukt i klagen som ble levert inn av Lorentz Isachsen. Til sammen ble slagordet brukt i minst fem klager. Grunnen til at jeg viet så mye plass til å vise omfanget av klageaksjonene – og hvordan klageaksjonene tok en brå slutt med forsvinning, bortvisningene og reskriptet i 1775–1776, var fordi jeg ønsket å vise hvordan det fantes en sammenheng mellom disse klageaksjonene og oppløpet i 1795. Selv om Bergwitz hevdet at det skjedde en utvikling i arbeidernes evne til å organisere seg på 1700-tallet, er det ingen historikere som tidligere har påvist en sammenheng mellom aksjonene på 1770-tallet og oppløpet i 1795.

Som vi har sett var handelen i Kongsberg nøyere regulert. Fire ganger i året skulle Overbergamtet undersøke prisnivået i Bragernes, deretter skulle Overbergamtet bestemme hvilken pris leverandørene i Kongsberg kunne selge varene sine for. Bergallmuen skulle også ha fire timers forkjøpsrett på varene som ble solgt på torget. I klageskriftet som ble levert inn til Overbergamtet 1. august 1795, ser en at bergallmuen mente at disse overnevnte reglene ikke ble fulgt. Dette var allikevel ikke en bevisst politikk fra myndighetenes side, her var det noen av byens innbyggere som brøt med regler som var tegnet opp for bergstaden. Selv om bergallmuen i dette tilfellet henviste til tidligere ervervede rettigheter og sedvaner, legitimerte allmuen kun to klagepunkter med eksplisitt henvisning til sedvane. Mange av punktene rettet seg også inn mot nye forhold. Slik sett stemmer det ikke helt overens med perspektivet Thompson skisserer opp i artikkelen sin. Samtidig skal det være sagt at Thompson først og fremst skriver om hvordan allmuen legitimerte klagen sine når de aksjonerte, og det skal også være sagt at vi, under oppløpet i 1795, befinner oss i 1700-tallets siste tiår – altså i slutten av den perioden Thompson skriver om.

I samsvar med Rudés poeng har fremstillingen til Steen, Bagge og Mykland lagt vekt på at matvareprisene på dette tidspunktet hadde steget dramatisk. At prisene på korn- og varer hadde steget betydelig, kommer også frem i klagen til arbeiderne i 1795. Men under oppløpet refererer arbeiderne også til at Overbergamtet ikke hadde svart på klagen deres. Begge perspektivene kan dermed ses på som viktige forutsetninger for oppløpet. Samtidig så vi at arbeiderne var frustrert over forhold ved

verket, dette kom godt frem under oppløpet. Slike interne forhold må også bli tatt med når vi skal vurdere hva det var som utløste oppløpet.

7.2. Om planlegging, disiplin, alder og tradisjon

Oppløpet ser ut til å ha vært en planlagt aksjon, således stemmer dette overens med Thompsons perspektiv. Som vi husker fortalte arbeideren Michel Gulbrandsen at den misnøyelsen som hadde vist seg hos allmuen under oppløpet, allerede hadde eksistert i minst *tre år*. At allmuen hadde snakket om oppløp en god stund i forveien, blir også bekreftet av overberghauptmann Brünnich, som fortalte at han, *ett år* i forveien, hadde hørt av overslemmer Erich Jacobsen Mosebach at noen planla "et dristig overlæg".⁴⁴⁶ Dette ble også bekreftet av Mosebach selv. Også overpukkstiger Engebret Gulbrandsen fortalte at han på *flere steder* hadde hørt snakk om oppløp *lenge før* oppløpet i august. Samlet sett gir disse tre vitnemålene belegg for å hevde at bergallmuen i Kongsberg hadde snakket om å gjøre oppløp, eller protestere, en god stund i forkant av oppløpet. Det er imidlertid vanskelig å slå fast på hvilket tidspunkt bergallmuen gjorde avtale om å kreve svar på klagen og ringe med klokkene. Ifølge Michel Gulbrandsen hadde allmuen "like" siden tumulten 25. juli "bestandig" snakket om at hvis de ikke fikk svar på klagen sin, så skulle de ringe med klokkene for å kalle allmuen sammen.⁴⁴⁷ Fra bergallmuen leverte klagen sin 25. juli til de gjorde oppløp 5. august, gikk det seks uker. Første gang de fire arbeiderne var innom Brünnich og spurte om svar på klagen, var, ifølge Brünnich, 15. august. Samtidig fortalte overstiger Jørgen Johannsen Berg at bergarbeider Jørgen Larsen Berg tre uker før oppløpet hadde sagt at når revirene fra Sandsvær og Numedal møtes på torget, da skulle de ringe med klokkene og når klokkene ringte, da skulle de slå ihjel, og stigerne skulle bli de første. Med tanke på diskusjonen vi har hatt omkring troverdighetene til disse mellomlederne, må vi allikevel ta utsagnet med en klype salt. De siste par dagene var det imidlertid flere som rapporterte at de hadde hørt snakk om hva som skulle skje.⁴⁴⁸ Det er derfor mulig å anta at avtale ble gjort de siste dagene i forkant av oppløpet.

⁴⁴⁶ "Rosenkrantz og Sommerhielms kommisjonsprotokoll", Brev fra Brunnich, 8. mars 1796, s. 63.

⁴⁴⁷ "Protokoll over rettssaken", Forhør Michel Gulbrandsen, 15. april 1796, s. 104.

⁴⁴⁸ "Moltke og Kaas's kommisjonsprotokoll", Forhør 77, Opseer Ole Holst.

Uansett kommer det klart frem at allmuen visste hva som skulle skje den aktuelle lørdagen, og det var planlagt at det skulle ringes med klokkene.

Når det kommer til graden av disiplin i oppløpet, kan en finne belegg for både Rudé og Thompsons posisjon. Underveis i oppløpet så vi at noen rev parykken av vaktmesteren, trakk overberghauptmann Brünnich opp etter kjolen og angrep stigerne. Antagelig var det ikke planlagt at oppløpet skulle ta en såpass voldsom form. Stiger Kaarboe skal ha blitt angrepet fordi han truet arbeiderne med hakken sin, og flere fortalte at stiger Arneberg ble angrepet fordi folket forvekslet han Kaarboe. Og ifølge Brünnich skal kvinnene ha løpt etter tjenestepiken Maria Hansdatter fordi hun snakket nedlatende til dem. Samtidig er det vanskelig å vite hva som hadde skjedd hvis Michel Gulbrandsen hadde klart å komme seg over skranken den dagen, eller hvis Helle Wejs hadde klart å få fatt på overberghauptmannens hustru, fru Brünnich. Veldig disiplinerte var de altså ikke. Flere av dem var også påvirket av alkohol. En viss disiplin kan allikevel ses i at Michel Gulbrandsen ble trukket tilbake idet han ville ta imot penger fra justisråd Essendrup og i det faktum at arbeiderne var svært flinke til å ikke tyste på hverandre i etterkant. Det var først og fremst embetsmennene og betjentene som oppga navn på folk som hadde deltatt i oppløpet.

Under oppløpet deltok både unge og gamle, alt fra pensjonister til barn kom inn i sesjonssalen den dagen. Allikevel finnes det visse mønstre. Når bergfolket ønsket å klage, skulle de, ifølge 1776-reskriptet og 1793-forordningen, velge ut fire av de eldste arbeiderne til å fremlegge klagen. I vårt tilfelle ser vi at av de første fire mennene som ble utvalgt til å fremlegge klagen, var tre av fire over 45 år. Av de fire som ble valgt ut på selve oppløpsdagen, var to av fire over 45 år. Når det kommer til arbeiderne som løp opp i tårnet for å ringe med klokkene, ser det i all hovedsak ut til at disse var yngre, de fleste befant seg i 20-30 års alderen. Slik kan det se ut som om det var de yngre bergarbeiderne som mest klare for å ta ulovlige midler i bruk. Her må vi allikevel ta forbehold siden det er mange vi ikke vet alderen på, og siden det finnes tydelige unntak, som for eksempel pensjonisten Halvor Gulbrandsen Lia.

Det mest spennende, og nye, perspektivet denne fremstillingen av oppløpet i 1795 kan levere, er at flere av de som var aktive i 1795, hadde fedre som deltok aktivt i klageaksjonene på 1770-tallet. Dette gjelder blant annet Ole Christensen Ringboe, Thomas Erichsen Sterk, Ole Lorentzen Isachsen og Iver Joensen Wallers – sistnevnte

hadde en onkel som var med på klageaksjonen i 1771. Alle de tre sistnevnte skal også ha vært med på å ringe med klokkene i tårnet. Dette viser at det finnes sammenheng mellom aksjonene på 1770-tallet og oppløpet i 1795. Antagelig er det mulig å finne mange flere slike slektsforbindelser, men oppgavens omfang gjorde at jeg ikke kunne bruke for mye tid på dette. Som nevnt tidligere, er heller ikke alle slektskap like åpenbare som de til arbeiderne nevnt ovenfor.

Det er mye som bygger opp om Bergwitz' synspunkt om at det forekom en utvikling i arbeidernes evne til å organisere seg på 1700-tallet. I 1729 samlet 124 arbeidere seg om en skriftlig klage, på 1770-tallet holdt arbeiderne møter, og samlet inn penger og underskrifter til klageiser i København. Samtidig tok de i bruk et slagord som det skulle vise seg at myndighetene mislikte sterk. Organiseringen av arbeiderne tok imidlertid en brå slutt *fordi* myndighetene gjorde det klart for arbeiderne at fremgangsmåtene deres var ulovlig – med 1776-reskriptet ble det strengt forbudt å samle inn penger og underskrifter, samt bruke "det daarlige Udtryk: Een for Alle og Alle for Een".⁴⁴⁹ Som vi husker skulle reskriptet bli lest opp hvert eneste år, og de tok som i bruk slagordet, skulle bli hardt straffet. Myndighetenes håndtering av arbeiderne på 1770-tallet passer med Øystein Rian's syn på at det Dansk-Norske eneveldet i utstrakt grad hindret undersåttene i å organisere seg, og at dette hadde en disiplinerende og passifiserende effekt på allmuen.⁴⁵⁰ At bergallmuen tok i bruk illegale metoder i 1795, kan dermed betraktes som en naturlig fortsettelse på den utviklingen som forekom på 1770-tallet. Arbeiderne tok også aktivt i bruk det forbudte slagordet fra 1770-tallet. Det viser at klageaksjonene på 1770-tallet og myndighetenes reaksjon på dem, ikke var glemt. I likhet med Bagge og Mykland mener jeg også at oppløpet til en viss grad står i kontrast til tidligere opptøyer.⁴⁵¹ Dette er fordi det var første gang arbeiderne utførte en såpass omfattende aksjon, selv om de fikk utbetalt lønn hver

⁴⁴⁹ Reskript 28. mars 1776 om "hvorledes Berg=Almuen paa Kongsberg skal forholde sig i Tilfælde at de Klage over eller søge noget, samt at de skulle arbeide flittig, og være Øvrigheden lydige", finnes her: <http://www.nb.no/nbsok/nb/5d608104b76545db303f0c5291b83b18.nbdigital?lang=no#667>

⁴⁵⁰ Rian, Øystein (2003). *Maktens historie i dansketiden*, s. 132–133; Dørum, Knut. Sandvik, Hilde (2012). *Nytt om opptøyer og opprør, Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 16.

⁴⁵¹ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 271.

måned. Selv om lønn også hadde vært et klagepunkt i tidligere aksjoner⁴⁵², var dette punktet nå det første og mest sentrale.

7.3. Myndighetenes virkemidler og håndtering

Sentralmyndighetene i København brukte både militær- politisk- og juridisk makt for å få kontroll over bergallmuen. I første omgang nedsatte de en kommisjon som fikk i oppgave å rekvirere en tilstrekkelig militær styrke og arrestere de skyldige. Siden tok det over tre uker før militæret innfant seg i bergstaden, kan det se ut som om man ikke så tilstanden i bergstaden som akutt. Det viktigste var å gjenopprette ro og orden på sikt. Den militære styrken som til slutt ankom var tilsvarende den militære styrken som hadde inntatt Skien- og Porsgrunnsområde et par måneder i forveien, og bestod av litt over 350 mann. Militærets tilstedeværelse ble langvarig, troppene dro ikke fra byen før midten av mars – på samme tidspunkt som domskommisjonen forlot bergstaden. Brünnich ønsket imidlertid å etablere en fast garnison på Kongsberg, men dette ble ikke innvilget av Carl av Hessen – øverstkommanderende for militæret i Norge.

Myndighetene i Kongsberg gjorde mye for å komme arbeidernes klager i møte. Året før arbeiderne klaget hadde Overbergamtet satt igang en undersøkelse som skulle gi svar på hvorfor det fantes så store forskjeller i arbeidernes lønninger og hvorfor noen arbeidere tjente så lite. Konklusjonen var at betjentene måtte bli flinkere til å rapportere til bergmestrene når det berget forandret seg, slik at dette kunne komme arbeiderne til gode. Det ser imidlertid ikke ut som om dette forholdet endret seg. Overbergamtet satte også i gang undersøkelser da arbeiderne leverte inn klagen sin, men tiden var ikke på deres side. Etter oppløpet fortsatte de å behandle klagepunktene til arbeiderne – før det ble klart at en ny kommisjon skulle opprettes. Myndighetene i København gjorde også sitt. Det viktigste grepet de tok var å nedsette undersøkelseskommisjonen som skulle vurdere om arbeidernes besværelser var berettiget. Kommisærene som virket i bergstaden november 1795, arbeidet nøye og samvittighetsfullt. I de aller fleste tilfellene, ga de arbeiderne rett i sine klager. Som vi har sett bifalt også myndighetene i København mange av Overbergamtets og kommisærenes forslag.

⁴⁵² Se f. eks. Bull, Edvard (1915). Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede, *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, s. 128–129.

Til sammen ble mange av arbeidernes klagepunkter tatt til følge. De arbeidere som hadde fortjent det, skulle få tillegget som ble lovet dem under oppløpet – det betyr at de skulle få betalt 6 fulle riksdaler i månedslønn for sjetten bergverksmåned. Mulgten for bieskiftene skulle bli nedsatt og arbeidere som var overbevist om at de ikke var uteblitt fra et skift, skulle bare straffes med å miste 1/3 av skiftets fulle lønn. Lønnen for å fjerne uholdig gråberg skulle på alle gruver bli satt til 1 1/3 skilling per tomme på fast sten, og 1 1/15 skilling på løs sten.⁴⁵³ Tidligere hadde noen arbeidere ikke fått godtgjørelse for dette. Avgiften som skiktmestren beregnet seg for å gjøre opp arbeidernes regnskap med leverandørene, skulle heretter belastes leverandørene. Overbergamtet skulle vurdere om ikke tyefordringene kunne beregnes etter et riktigere forhold til transportveiens lengde.⁴⁵⁴ Og alle arbeidere som jobbet nede i gruvene, ble bevilget lørdagsfri. Samtidig skulle de heretter få lov til å hente ved fr Stads-kullebunden. Jeg er derfor ikke helt enig med Bergwitz' utsagn om at det ikke kom "Meget positivt [...] ut av det hele".⁴⁵⁵ Samlet sett gir måten myndighetene taklet dette på, grunn til å hevde at de, i dette tilfellet, opptrådte hensynsfullt og i tråd med den offentlige mening, slik Mykland har hevdet.⁴⁵⁶ Denne fortolkningen er også i tråd med Bergwitz oppfatning.⁴⁵⁷

I den kongelige bekjentgjørelsen av 19. februar 1796 stod det at to av arrestantene etter oppløpet – Helle Wejs og Jørgen Larsen Berg, ble sluppet fri siden man ikke fant dem ved enstemmige vitner utsagn skyldige. I dag fremstår denne beslutningen merkelig siden dobbelt så mange vitnemål rettet seg mot Wejs og Berg, enn arrestantene Ole Andersen Eger og Berthe Maria Willachsen. Den fremstår også underlig med tanke på at myndighetene på samme tidspunkt nedsatte en kommisjon som skulle samle inn det stod stod igjen av resterende beviser. Slik kan det se ut som om skyldspørsmålet i større grad var et spørsmål om pragmatikk – myndighetene ønsket ikke at regimet skulle bli for upopulært i en uforutsigbar tid. Senere fant kommisærene Rosenkrantz og Sommerhielm ut at arbeideren ved navn Mathias Dahl kunne ansees som like skyldig som de tre resterende arrestantene. Allikevel mente de

⁴⁵³ Brev fra Overbergamtet til Kaas og Rosenkrantz, 1. desember 1795, "Dokumenter om oppløpet".

⁴⁵⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 209.

⁴⁵⁵ Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624-1924*, s. 158.

⁴⁵⁶ Bagge, Sverre. Knut Mykland (1987). *Norge i dansketiden*, s. 257; Rian, Øystein (2003).

Embetsmannstaten i dansketiden, s. 11.

⁴⁵⁷ Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624-1924*, s. 158.

at Dahl ikke burde arrestere fordi dette kunne skape ytterligere uroligheter i bergstaden og fordi saken dermed ville trekke enda lenger ut i tid. Siden myndighetene i København etterkom denne anbefaling, styrker dette teorien om at myndighetene var mer opptatt av å skape ro og fred i bergstaden, enn av å arrestere de som var mest skyldige i oppløpet. Dette er i tråd med Øystein Rian's oppfatning av hvordan myndighetene pleide å håndtere slike aksjoner.⁴⁵⁸

Under rettssaken ble også prinsippet om at vitnesbyrd måtte være enstemmige for å etablere et juridisk faktum, viktig. Samtidig fikk prinsippet om at både aktor og forsvarer hadde rett til å opplyse saken, betydning – hovedsakelig for Ole Andersen Eger som på denne måten fikk vist kommisærene hvorfor han ikke hadde klart å skøtte jobben sin ved sølvverket og dermed befunnet seg i sesjonssalen under oppløpet. At Ole Andersen Eger aldri innrømmet skyld styrket også hans sak. Da dommen falt, ble Eger fritatt fra videre straff, mens Gulbrandsen og Willachsen ble dømt til henholdsvis ett år med arbeid i jern på Akershusfestning, og to måneder med arbeid i Christinias Tukt- og manufakturhus. Arrestantene ble felt etter 1776-reskriptet og forordningen fra 1793, som begge var lover skreddersydd for bergstadens innbyggere. Begge lovene trakk opp et skille mellom folk som deltok i oppløp og folk som kunne anses som formenn. De som kunne anses som formenn skulle dømmes etter det generelle lovverket. På denne måten ble forordningen fra 1765 – som fastsatte straffearbeid i jern på festningene for folk som ulovlig sammenkalte allmuen, brukt. Selv om arrestantene befant seg under bergverksjurisdiksjon, skilte dermed ikke straffene til de to arrestantene seg nevneverdig ut ifra straffene til folk som hadde deltatt i lignende oppstander, men som bodde under i områder der det vanlige lovverket gjaldt. Dette oppløpet skilte seg forøvrig ut ifra de overnevnte oppløpene, ved at lederne bak aksjonen, ikke ble tatt.

7.4. Veien videre for arbeiderne i Kongsberg

Arbeideroppløpet i 1795 var det siste i sølvverkets historie. Sølvverket gikk med tap og allerede fra 1771 begynte verket å kutte ned på arbeiderantallet. Fra 1770 til 1795 hadde arbeiderantallet blitt redusert med rundt 1500 mann. Kongsberg var slik en av

⁴⁵⁸ Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*, s. 113.

de første byene i Norge som opplevde strukturell arbeidsløshet. Det ble en belastning for bergstaden og myndighetene prøvde å sette igang tiltak. Allerede i 1771 ble det opprettet en ullfabrikk i bergstaden "for å hjelpe den fattige og ørkesløse del av bergalmuen til en alminnelig næringsvei".⁴⁵⁹ I 1778 ble det også opprettet et ull- og bomullsspinneri, og i 1798 en "Tøy- fabrique".⁴⁶⁰

Helt siden sølvverkets begynnelse hadde det eksistert en fattigvesen i bergstaden, men innskrenkningene ved verket førte til at byen opplevde en stadig voksende skare av arbeidsløse og nødlidende mennesker.⁴⁶¹ I 1799 ble det derfor oppnevnt en ny fattigdireksjon med overberghauptmann Brünnich i spissen. På samme tidspunkt sendte Rentekammeret sirkulære til alle amtmenn i Danmark og Norge der de ble pålagt å gjøre det kjent for allmennheten, at man fra Kongsberg Sølvverket kunne erholde "Drengbørn".⁴⁶² Guttene skulle svenner hos håndtverkere eller i jordbruket. Det viste seg at folk ikke var motvillige til å ta imot læregutter. I 1806 ble 72 gutter sendt fra Kongsberg til Christiania og videre til København. Men mange led triste skjebner. Av de 36 guttene som ble sendt i skredderlære, fullførte bare 15 læretiden og ble svenner. Andre sluttet, eller mistet kontrakten sin – noen rømte og andre valgte å dra til sjøs eller å bli soldater.

Tallet på folk som trengte støtte steg dramatisk da sølvverket ble nedlagt i 1805. Mens det i 1804 fantes 419 mennesker som ble støttet av fattigkassen, steg dette tallet til 1600 i 1805. Det ble bestemt at av de 1760 bergarbeiderne som fortsatt jobbet ved sølvverket, så skulle 953 menn få utbetalt ett eller to års lønn med pålegg om å skaffe seg arbeid et annet sted.

På grunn av de mange arbeidsløse måtte imidlertid myndighetene sette igang ytterligere tiltak. I 1806 ble det vedtatt en ny fattigplan. Ifølge Wenche Hervig var denne fattigplanen et eksempel på iversettelsen av de nye sosialpolitiske ideene som hadde blitt diskutert siden 1780-tallet.⁴⁶³ Staten så ikke lenger på arbeidsløse som

⁴⁵⁹ Kongelig resolusjon 26. desember 1771, sitert i Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 210.

⁴⁶⁰ Kongelig resolusjon 12. november 1797, sitert i Hervig, Wenche (1991). Dansk reformpolitikk og nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805, i *500 års Norsk bergverksdrift – en historisk antologi*, s. 56.

⁴⁶¹ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*. Om det første fattigvesenet, se s. 117. Om tiden etter 1770, se s. 215.

⁴⁶² Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 213–214.

⁴⁶³ Hervig, Wenche (1991). Dansk reformpolitikk og nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805, i *500 års Norsk bergverksdrift – en historisk antologi*, s. 56.

dovne og udugelige, men erkjente strukturell arbeidsløshet og så på det som sin oppgave å forbygge og lindre ulempene ved arbeidsløshet. Et nytt hovedprinsipp var at de trengende skulle arbeide for å få understøttelse.⁴⁶⁴ Tigging ble forbudt. Første gang man ble tatt for tigging, skulle man straffes med 14 dagers tvangsarbeide. Andre gang man ble tatt for tigging, kunne man risikere å bli fengslet i flere år. Arbeid ble satt igang i arbeidshusene. Her drev kvinner, menn og barn med spinning av lin, hamp, bomull, strikking, søm, veving av gulvteppet og så videre.⁴⁶⁵ Man innførte også skoleplikt for barn av fattigunderstøttede. Men armoden må ha vært stor. Dikteren Christen Prams beskrivelser av Kongsberg i denne perioden, gir ikke akkurat en oppløftende beskrivelse av tilstanden til bergstadens befolkning:

”Allevegne omringes man paa Gaden af Flokke Mennesker hvis Udseende forkynder yderste Nødlidenhed, Mennesker af alle Aldere, især Mængde Børn, kun halv bedækkede med de skidneste Pjalter, ei alene med blotte Fødder, krybende frem i Alne dyb Snee, men med Arme og Krop nøgne fremstikkende af de utilstrækkelige Pjalter, i en Frost af mere end en Snees Grader, alle med Hungers guulbruune Farve og den haabløse Elendigheds Stupiditet i Ansigtstrækkene”.⁴⁶⁶

Og hvordan gikk det så med arbeiderne vi ha blitt kjent med i denne oppgaven? Ole Lorentzen Isachsen har jeg ikke funnet på digitalarkivet, men Thomas Erichsen Sterk, som var enkemann i 1795, giftet seg igjen i 1797. To år etterpå ble han far til en liten gutt som ble kalt Arne, men som dessverre døde etter bare 14 dager.⁴⁶⁷ Iver Joensen Wallers ble far både i 1797, 1800 og 1801. Men i 1801 døde han, bare 33 år gammel.⁴⁶⁸ Hverken Michel Gulbrandsen eller Berthe Maria Willachsen har det lykkes meg å finne med sikkerhet, men Ole Andersen Eger dro tilbake til Kongsberg. Han ble far i både 1797, 1798, 1799 og 1800, og i 1805 var han fadder for en liten jente som het Margith og jobbet som ”Taarnvægter”.⁴⁶⁹ Når det kommer til de to arrestantene som slapp fri –

⁴⁶⁴ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 215–216.

⁴⁶⁵ Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, s. 216.

⁴⁶⁶ Christen Pram reiseberetning fra Kongsberg 1804, sitert i Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*, s. 283.

⁴⁶⁷ Thomas Erichsen Sterk: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/gr/person/pg00000001175394>

⁴⁶⁸ Iver Joensen Wallers: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/sok/person?s=iver+walders>

⁴⁶⁹ Ole Andersen Eger: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/dp/person/pd00000006295922>

Jørgen Larsen Berg og Helle Wejs, så ser det ut til at Jørgen Larsen Berg ble far i 1795, for i 1797 døde hans to år gamle datter, Malene. Siste person vi skal nevne er Helle Wejs. Wejs avgikk med døden i 1814, 66 år gammel. Det betyr at hun var hele 47 år da hun ble arrestert for oppløpet i 1795.⁴⁷⁰

Etter unionsoppløsning ivret imidlertid kjente eidsvollmenn som grev Wedel Jarlsberg og Jacob Aal etter å få startet opp sølvverket igjen, og i 1816 ble gruvedriften gjenopptatt. Mostandstradisjonen blant arbeiderne i bergstaden ble imidlertid holdt i hevd. I forbindelse med Thrane-bevegelsens oppkomst i 1848, ble det på Kongberg stiftet en arbeiderforening. I september 1848 hadde den 420 medlemmer. Arbeiderne krevde stemmerett og frykten for revolusjon spredde seg igjen. For å hindre at arbeiderne skulle gjøre revolusjon, begynte myndighetene å demontere våpen som befant seg i våpenlager rundt om i landet. Ifølge historiker Lars Borgersrud skal Kongsberg da ha vært det første stedet myndighetene tok en slik foranstaltning.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Helle Wejs: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/sok/person?s=jørgen+larsen+berg>

⁴⁷¹ Lars Borgersrud, muntlig samtale på Riksarkivet. Borgersrud henviste imidlertid til hovedoppgaven sin, men jeg har ikke fått sjekket den. Men det kan jo eventuelt noen andre gjøre: Borgersrud, Lars (1975). *Nye momenter til forståelse av moderne norsk krigshistorie : trekk ved den militærpolitiske utviklinga i Norge 1918-40, og begrensninger de la på den norske krigføringa i 1940*. Universitetet i Bergen: Hovedoppgave i historie.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Riksarkivet (RA)

RA. *Rentekammeret inntil 1814, Realistisk ordnet avdeling*. Bergverksvesen, Kongsberg Sølvverk 1656–1806, L0018: Dokumenter om oppløpet på Kongsberg og de fire kommisjoner som da ble nedsatt.

RA. *Rentekammeret, Renteskriverkontorene*. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Ekspedisjon, Inkomne brev og journalsaker, L0035: Inkomne brev og journalsaker, 1771.

RA. *Rentekammeret, Renteskriverkontorene*. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Ekspedisjon, Inkomne brever og journalsaker, L0036: Inkomne brev og journalsaker, 1772.

RA. *Rentekammeret, Renteskriverkontorene*. BERG- OG SALTVERKSKONTORENE, BERGVERK. Ekspedisjon, Inkomne brev og journalsaker, L0042: Inkomne brev og journalsaker, 1776.

RA. *Rentekammeret, Renteskriverkontorene*. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Kongelig resolusjon. Bergverksdirektoratets resolusjonsprotokoller, L0001: Resolusjonsprotokoll med register, 1774–1777.

RA. *Rentekammeret, Renteskriverkontorene*. BERG- OG SALTVERKSKONTORER, BERGVERK. Kongelig resolusjon. Relasjons- og resolusjonsprotokoller, L0002: Relasjons- og resolusjonsprotokoll med register, 1793–1795.

RA. *Generalitets- og kommissariatskollegiet, Det kongelige norske kommissariatskollegium*. Realistisk ordnede pakkersaker. Kriger, uroligheter, mobilisering, L0008: Uroligheter, 1795–1802.

RA. PA-0171. *Brünnichs samling*, 1493–1826. Foliobind 73b.

RA. PA-0171. *Brünnichs samling*, 1493–1825. Foliobind 84.

RA. PA-0171. *Brünnichs samling*, 1493–1826. Oktavbind 2.

RA. PA-0171. *Brünnichs samling*, 1498–1826. Kart og tegninger. Kart 4: Prospekt over Bergstaden Kongsberg, 1808. Tegnet av I. Aschehoug. Kart 5: Grunnriss av Kongsberg, 1797. Kart 12: Grunnriss over løkkene i Kongsberg, 1797.

RA. Privatarkiv 3. Anker. MR 00025, 2.

Statsarkivet i Oslo (SAO)

SAO. *Fangeprotokoll, Kristiania tukthus*. FANGER, Fangeprotokoller. Fangeprotokoller II, L0003.

SAO. *Akershus festnings slaveri og arbeidsanstalt*. Stam- og lønningsbok over gevaldigere, profosser og slaver. FANGEPROTOKOLLER, L0001.

Statsarkivet i Kongsberg (SAK)

SAK. *A–172 Lokalia – diverse gårdsnavn Buskerud, Vestfold og Telemark*, Fa Buskerud, Faa Buskerud rekke 1 1623–1906, L0011: Kongsberg 1772–1774.

Danske Riks Arkiv (DRA)

DRA. *Generalpostdirektionen, Bogholder- og kassererkontorer*. Indtægtsordrebog for brevposten 1786–1813, Bd. 2.

Trykte kilder

Schlegel, J. F. W. (1798). Et svar på en skrivelse til Udgiveren om Opstands Retmæssighed, *Astræa*. En utgave av tidsskriftet finnes i Rettshistorisk samling som oppbevares i Juridisk bibliotek, Universitetet i Oslo.

Schou, Jacob Henric (1797). *J. H. Schous Kgl. Forordninger* (2 udg.) København: Niels Christensen. Samlingen til Riksarkivet i Oslo.

Digitale kilder

Brorson, Christian (1797). *Forsøg til den første Bogs Fortolkning i Christian den femtes Danske og Norske Lov og de ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*, Bd. 2. Se Nasjonalbibliotekets hjemmesider:

<http://www.nb.no/nbsok/nb/5ace454deb3442b6f34a993e7ef89dce?index=1#>

Christian Vs Norske Lov (1687), se UiOs hjemmesider:

http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5_06_04.html

Schou, Jacob Henric (1777). Schous kongelige forordninger, se UiOs hjemmesider:

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/lover-reskripter/schous-forordninger/index.html>

Litteratur

- Bagge, Sverre. Mykland, Knut (1987). *Norge i Dansketiden*. Oslo: Cappelen.
- Berge, Kjell Lars (1998). Å beskrive og forandre verden. Om tekstkulturen i dansk-norsk 1700-tall og studiet av den, i *Å beskrive og forandre verden. En antologi tekster fra 1700-tallets dansk-norske tekstkultur* (1998). Oslo: Norges Forskningsråd.
- Bergwitz, Joh. K. (1924). *Kongsberg som bergkoloni, bergstad og kjøpstad 1624–1924*. Kristiania: Utgitt på kommunal foranstaltning ved en tremannskomite.
- Berg, Bjørn Ivar (2005). *Glemte mennesker – Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742-1812*. Oslo: Novus forlag.
- Berg, Bjørn Ivar (2007). *Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and the 1771-5 in comparison*, i Angelika Westermann og Ekkehard Westermann (red.): *Streik im Revier. Unruhe, Protest und Ausstand vom 8. bis 20. Jahrhundert*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.
- Birkeland, Åsmund red. (1992). *Arbeid, kapital, fremmedgjøring: sentrale tekster av Karl Marx*. Oslo: Falken forlag.
- Bull, Edvard (1915). Arbeiderforhold paa Kongsberg i det 17. – 18. aarhundrede, *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*. Oslo: Det norske Arbeiderparti.
- Bull, Edvard. Valborg Sønstevold (1924). *Kristianias historie*, Bd. III. Oslo: Cappelen.
- Byberg, Lis (2003). På sporet av 1700-tallets lesere, *Bokhistorie*. Oslo: Gyldendal.
- Dyrvik, Ståle. Ole Feldebæk (1996). Mellom brødre, *Aschehougs Norgeshistorie*, Bd. 7. Oslo: Aschehoug.
- Dørum, Knut (2006). Hvordan kullbøndene seire i striden mot Bernt Anker, i *Historisk tidsskrift*, Bind 85. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dørum, Knut (2012). Thrane-bevegelsen i et nytt lys, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.) *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*. Oslo: Spartacus.
- Dørum, Knut. Hilde Sandvik red. (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus.
- Dyrvik, Ståle. *Norsk historie 1625–1814: Vegar til sjølvstende*. Oslo: Det norske samlaget.
- Fiskaa, Ingrid (2012). Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–87, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Fladmoe, Henrik (1974). *Sølvverket og bergallmuen – en studie i gruvearbeidernes*

- Leveforhold i Kongsberg i tilknytning til kommisjonssaken 1772 – 1775*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Halvdan Koht (1925). *Norsk bondereising* (1975). Oslo: Pax Forlag.
- Hervig, Wenche (1991). Dansk reformpolitikk og nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805, i Bjørn Ivar Berg (red.), *500 års Norsk bergverksdrift – en historisk antologi*. Kongsberg: Norsk Bergverksmuseum.
- Iggers, Georg (2005). *Historiografi in the Twentieth Century*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Kjeldstali, Knut (1991). *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjærgaard, Thorkild (1989). The Rise of the Press and Public Opinion in Eighteenth-century Denmark-Norway, i *Scandinavian Journal of History* (1989).
- Koselleck, Reinhart (2004). *Futures past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Kristoffersen, Dag (1991). Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet, i Bjørn Ivar Berg (red.), *500 års norsk bergverksdrift*. Kongsberg: Norsk Bergverksmuseum.
- Krogh, Thomas (1998). *Historie, forståelse og fortolkning*. Oslo: Gyldendal.
- Larsen, Øyvind (1994). *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*. Kongsberg: Norsk Bergverksmuseum, Sølvverkets Venner.
- Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- R.R. Palmer (1959). *The Age of the Democratic Revolution: The Challenge*, s. 285–370. New Jersey: Princeton University Press.
- R.R. Palmer (1964). *The Age of the Democratic Revolution: The Struggle*, s. V. New Jersey: Princeton University Press.
- Pedersen, Amund (2012). Kornoppløpet i Arendal 1813, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750 – 1850*, s. 27. Oslo: Spartacus.
- Rian, Øystein (2003). *Embetsstanden i dansketida*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Rian, Øystein (2003). *Maktens historie i dansketiden*, i Makt- og demokratiutredningen 1998–2003, Rapportserien nr. 68, s. 5. Oslo: Makt- og demokratiutredningen i samarbeid med Unipub forlag.
- Rudé, George (1964). *The Crowd in History*. New York: John Wiley & Sons.
- Rudé, George (1969). *Paris and London in the 18th Century*. London: Fontana/Collins Sons & Co.

- Sandvik, Gudmund (1974). *Dømande komisjoner i Norge: Ein rettshistorisk studie*. Oslo: Utgitt av fondet til fremme for forskning på privatrettens område.
- Sandvik, Hilde Red. (2010). *Demokratisk teori og historisk praksis – forutsetninger for folkestyre 1750-1850*. Danmark: Spartacus forlag.
- Seierstad, Ivar (1958). *Skiens historie*, Bd. I. Skien: Skien kommune.
- Slettebø, Thomas (2012). Strilekrigen i Bergen i 1765: Improvisasjon i eneveldets teater, i *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus.
- Sogner, Sølvi (2000). Conclusion: The Nordic Model, i Sølvi Sogner og Eva Østerberg (red.), *People meet the law*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steen, Sverre (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Bd. VII. Oslo: Aschehoug.
- Sunde, Jørn Øyrehagen (2006). *Fornuft og Erfarenhed – Framveksten av metodisk medvit i dansk-norsk rett på 1700-talet*. Bergen: Universitet i Bergen.
- Supphellen, Steinar (1978). Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sætra, Gustav (1998). Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, *Historisk tidsskrift*, nr. 3. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tamm, Ditlev (2005). *Retshistorie: Danmark, Europa, globale perspektiver*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class* (1991). London: Penguin Books.
- Thompson E.P. (1971), *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, i *Customs in common* (1991). London: The Merlin Press.
- Tønnessen, Joh. N. (1956). *Porsgrunns historie*, Bd. I. Porsgrunn: Porsgrunn kommune.
- Tønnesson, Kåre (1985). To revolusjoner, *Aschehougs verdenshistorie*, Bd. 10. Oslo: Aschehoug.
- Øisang, Ole (1952). Røros kobberverks historie, *Rørosboka*, Bd. 2, side 65. Trondheim: Globus-Forlaget.
- Østrem, Nils Olav (2012). Krigsskip mot skattenektarane på Karmøy, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus Forlag.

Kart

Kart over løkkene i Kongsberg, 1797.

Grunnris av Kongsberg, 1797.

Ordliste over bergverksuttrykk⁴⁷²

Stillingsbetegnelser, ordnet etter lønn og arbeidsoppgaver

Overberghauptmann/berghauptmann – høyeste bergembetsmann

Assessor – egentlig dommer, her: Medlem av Overbergamtet, løste forskjellige administrative og juridiske oppgaver, fantes flere assessorer

Bergmester – øverste leder av gruvedriften

Opseer – oppsynsmann

Gesvorn – funksjonær med oppsyn av gruvene, var underordnet bergmesteren og fastsatte lønnen sammen med stigerne

Skiktmester – regnskapsfører

Einfahrer – kontrollør, førte tilsyn med at arbeidet foregikk på forskriftsmessig måte

Overstiger – gruvesjef

Stiger – arbeidsformann i gruvene

Sjakhauer – gruvetømmermann

Hauer – faglært gruvearbeider

Sprenger – borearbeider, ikke fullt faglært bergbryter slik som hauer

Løshauer – en som gjorde alt forefallende arbeid i gruvene

Tønneknekt – fraktet løsbrutt steinmasse opp fra gruvene i tønner

Hytteknekt – assistenter som jobbet i smeltehytta, hytta der en smeltet om sølvet

Overslemmer – sjef i pukkverket, anlegget der korn med metallholdig mineral ble skilt fra gråstensteinskorn gjennom utvasking eller på skråstilte bord

Slemmer – pukkverksarbeider, behandlet den knuste bergmassen i pukkverket

Ertssjeider – eldre eller skadet arbeider som har oppsyn med sjeiderne

Sjeidemannskap/sjeidere – barnarbeider eller yngre arbeider, jobbet med å skille metallholdig mineral fra uholdig gråberg før behandling i pukkverk og smeltehytte

⁴⁷² Berg, Bjørn Ivar (2005). *Glemte mennesker: Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742–1812*, . 187–189; Moen, Kristian (1967). *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*, s. 146–148, samt s. 211 og 169–170.

Bergverksuttrykk og andre fremmedord

Erts – metallholdig mineral

Generalauditør – det fantes en generalauditør for Norge, førte tilsyn med rikets militære rettspleie, øverste militære påtalemyndighet

Generalprokurør – en av kongens næreste juridiske rådgivere,

Kullebund – et sted der de fremstilte trekull

Magistratpresidet – borgermester

Revier/revir – en administrativ bergenhets/område, på slutten av 1700-tallet fantes det 4 revir i Kongsberg

Skikt/skift – arbeidsdag, skift

Stiftamtman – øverste verdslige embetsmann i et stiftamt

Stormklokker – når man ringte med kirkeklokkene for å varsle om fare, f. eks. brann